

ت.آ. ایبراهیموو (شاهین)

ایراندا سیاسی جمعیتلر و تشکیلاتلارین یارانماسی
و اونلارین فعالیتی
(۱۸۵۸ - ۱۹۰۶)

کیتاب ایلک دفعه کیریل الیفباسیندا و آذربایجان علملر آکادئمییاسی طرفیندن چاپ اندلمیشدیر و

ز.ز. عبداللایف و ع.ت. آگاهی کیتابین رنداكتورلاری اولموشلار!

ایکینجی بؤلوم (اوچ بؤلومده)

ایکینجی فصیل

موظلقیت و ایمپریالیزمه قارشى مباریزه نین گنیشلنمه سینده گیزلی و سیاسی جمعیتلرین رولو

(۱۸۹۷-۱۹۰۳- جو ایللر)

«ماعاریف انجومنی» نین یارانماسی

«ایتحاد ایسلام» نین گۆرکملی باشچیلاری نین ایراندا و ایستانبولدا هلاک اندیلمه لرله علاقه دار اولراق بو جمعیتین تشکیلاتی فعالیتی نین دایاندریلماسینا و «آدمیت جمعیتی» فعالیتی نین چوخ ضعیفله مه سینه باخما یاراق، ایستر سارای داخیلینده، ایسترسه اونون خارچینده گئدن مباریزلرده موترقی قووه لر بیر سیرا مووقفیت قازانا بیلدیلر. باش ناظیر امین اولسولطان حاکیمیتدن گۆتورولدو. موترقی قووه لره یاخین اولان علی خان امین اولدووله ۱۸۹۷-جی ایل آپرئل آییندا باش ناظیر وظیفه سینه تعین اندیلدی. اۆلکه ده ماعاریفی اینکیشاف ائتدیرمک، یئنی تیپلی مکتبلر تاسیس ائتمک اوچون امین الدووله نین یاردیمی ایله «ماعاریف انجومنی» تشکیل اولوندو.

سارایین گۆرکملی قوللوچولاری نین اولان امین اولدووله اۆلکه ده قانونی حؤکومت یاراتماق اوغروندا اوزون ایللردن بری مباریزه آپاران «آدمیت جمعیتی» و «ایتحاد ایسلام» تشکیلاتی ایله همکارلیق ائتدیردی. او هر ایکی تشکیلاتین بیرگه فعالیتی و مباریزه سی دؤورونده تهرانددا «حؤوزه بیداران» نین گۆرکملی عوضو و باشچیسى ایدی.

امین اولدووله هله ۱۸۹۶-جی ایل مای آییندا سارایان اوزاقلاشدیریلاراق آذربایجان والیسی تعین اندیلیمیش و تبریزه گؤنداریلیمیشدی. لاکین سارایدا داوام ائدن ضیدیت گئندیکجه کسکینلشیردی.

اهالی نین موختلیف صنیف و طبقه لرینه منسوب اولان موترقی قووه لر، خصوصیه یئنی جانلانماغا باشلابان بورژوا ضیالیلاری باش وئرمیش حادثه دن ایستیفاده ائتمک مقصدیله، داها گنیش فعالیت گؤستریمگه چالیشیردیلار. واختی ایله «آدمیت جمعیتی» و «ایتحاد ایسلام» تشکیلاتی سیرالاریندا مباریزه آپاران ضیالیلار اۆلکه ده ماعاریف و مدنیتین اینکیشافی، یئنی مکتبلرین اچیلماسی، سؤز، قلم، ایجتیماعیت آزادلیقلاری نین وئریلمه سی اوغروندا جیدی فعالیت گؤستیردیلر. اوللاردان بیر چوخو اۆلکه نین بوتون گنریلیگینی، ایجتیماعی نۇقصانلارین آرادان قالدیریلماسینی ماعاریف و مطبوعاتین گنیش پاییلماسیندا گؤروردولر. بو ضیالیلارین گۆرکملی نوماینده لریندن بری اولان میرزه یحیا دؤولت آبادی اهالی نین ساوادسیزلیغی و ماعاریفسیزلیگینی نظره آراق بئله یازیر: «یوز نفردن بیر نفری ساوادلی اولمایان، موعاصر بیلیمدن محروم اولان بیر میلّت... اؤزونو اینکیشاف ائتمیش یئنی عالمه چاندیرماق اوچون زامانین دیشمه سیندن، بیر حاکیمین گنتمه سی و دیگری نین گلمه سیندن نه کیمی موهوم ایستیفاده ائده جکدیر»؟ (۲۳۲).

امین اولدووله باش ناظیرلیگه کئچدیکدن سونرا سارایین فایداسیز و هدر خرچلری اوچون دئییل، اۆلکه ایقتیصادیاتینی اینکیشاف ائتدیرمک مقصدیله خارچدن ۱۰-۱۵ میلیون بورج آماق ایستیردی. اونون مقصدی داخیلی سرمايالاری مرکزلیشدیره رک، اۆلکه ده فابریک، زاوود صنایعسی یاراتماقلا ایرانی خارچی دؤولتلرین امتیعه بازاریندان خیلاص ائتمک ایدی (۲۳۳).

امین اولدووله نین سعیی نتیجه سینده ۱۸۸۹-جو ایلده شیمراندا کبیریت فابریکی، ۱۸۹۵-جی ایلده کهریزکده قند زاوودو ایشه سالینمیش و بو یئنی موسیسه لرده ایستحصال ائدیلن ماللاری بازارا چیخارتماقلا (۲۳۴) ایران سرمايادارلاری ایچریسینده موعین مارق و اینام اوپادا بیلیمیشدی.

امین اولدووله اۆلکه نین بوتون مالییه گلیرینی مرکزلیشدیرمک، اهالی دن آیینان وئریلری نیظاما سالماق، حؤکومت مامورلاری طرفیندن اوللارین منیمسنیلمه سی نین قارشیسینی آماق اوچون تدبیرلر گؤرمگه باشلادی (۲۳۵). او، خارچی دؤولتلرین ایرانداکی مؤوقعینی محدودلاشدیرماق مقصدیله خارچی سیاست ساحه سینده ده موعین تدبیره ال اتمیشدی. امین اولدووله خارچی اۆلکه لره ایمتیاز وئرمکدن ایمتیناع ائتمک سیاستی یورودوردو. انله بونا گۆره ده او اۆلکه په لازیم اولان پول وسایطینی اولجه «بیطرف» (۲۳۶) بیر دؤولتدن- بئلژیکا، فرانس و یا باشقا بیر دؤولتدن آماق ایسته بیردی (۲۳۷). لاکین بورجون تۆرده جگی فلاکتلری، اونون سارای مامورلاری طرفیندن

نیمسینله جگینی باشا دوشدو کده امین اولدو وله بورج آماقدان ایمتیناع ائتدی. نهایت، ۱۸۹۸-جی ایلین اییول آییندان امین اولدو وله باش ناظیرلیک وظیفه سیندن کنار ائدیلدی. بونون اساس سبیلریندن بیری اونون اینگیلتره و روسیادان بورج آماق ایستمه مەسی و ساراییین پولا اولان احتیاجینی بو یوللا اؤدمه مەسی ایدی.

امین اولدو وله نین باش ناظیرلیکدن کنار ائدیلمه سینده اینگیلتره و چار روسیاسی حؤکومتلری و همچنین مورتجع روحانیلر خصوصی رول اوینامیشدی لار. امین اولدو وله نین اؤلکه ده حیاتا کنچیرمک ایستهدیگی ایصلاحات تدییرلری موستملیکه چیلرین و داخلی مورتجیلرین منافعینه اوغون دئییلدی. تهرانی مورتجع روحانیلری وقف ایشلرینه گنیش موداخیله ائتمگی حؤکومتدن طلب ائده رک، امین اولدو وله به قارشى تهرانیین خان مروی مسجیدینده توپلانمیش طلبلری نین رد ائدیلدیگی تقدیرده عیراق اؤلکه سینه موهاجیرت ائده جکلری ایله حؤکومتی تهدید ائتمیشدی لار. امین اولدو وله اولنلارین حاقسیز طلبلرینی رد ائتمیشدی (۳۳۸).

امین اولدو وله اؤزونون ۱۵ آلیق باش ناظیرلیگی دؤورونده نظرده توتدوغو ایصلاحاتین حیاتا کنچیریلمه سینده مووفقیته ائده بیلمه دی. لاکین ماعاریف و مطبوعاتین یایلماسینا، اهالی نین اویناماسینا شرایط یاراتماقدا بیر سیرا ایشلر گؤردو. او، همچنین ۱۸۹۰-جی ایله حؤکومت ایشلریندن قوولوموش، آروپادا ساکین اولموش منلکوم خانې ایتالیا یا سفیر تعین ائدی (۳۳۹). امین اولدو وله ۱۸۹۶-جی ایله تبریزده اولدوغو زامان ماعاریف پرور ضیالیلاری اؤز حیمایه سینه آلاق، یئنی تیپلی مکتبلرین اچیلما سیندا اولنلارا یاردیم گؤسترمیشدی. او، خصوصیه ایراندا یئنی تیپلی مکتبین بانئسی اولان میرزه حسن روشدییه (۳۴۰) و اونون تبریزده اچدیغی روشدییه مکتبینی مورتجع روحانیلرین فیتنه کار هوجوملاریندان قورویاراق، اونا هر جور مادی و معنوی یاردیم ائتمیشدی. باش ناظیر تعین ائدیلدیکده او، میرزه حسنیه ده اؤزو ایله بیرلیکده تهرانا آپاراراق، اونون ایله تهراندا دا «روشدییه» آدلی دیگر بیر مکتب تاسیس ائتمیشدی (۳۴۱).

ایراندا ماعاریفین یایلماسی و یئنی مکتبلر اچیلما سینی اساس واسیطه سی اولان «ماعاریف انجومنی» ۱۸۹۷-جی ایل نوپار آییندا امین اولدو وله نین یاردیمی و بیر سیرا ترقی پرور ضیالیلارین تشبوئو ایله تهراندا تشکیل ائدیلدی. «ماعاریف انجومنی» نین بیرینجی ایجلاسی ۱۸۹۸-جی ایل یانوار آییندا روشدییه مکتبی بیناسیندا جعفر قولو خان نیرولمولک، محمود خان موفتاح اولمولک، محمود خان احتیشام اولسلطنه، علی خان ناظم اولمولوم، مهدی خان مومتحن اولدو وله، میرزه عابباس موهندیسباشی، میرزه یحیا دؤولت آبادی نین ایشتیراکی ایله تشکیل ائدیلدی (۳۴۲). بیر هفته دن سونرا بو انجومنه «ایران»، «ایطیلاع» قزنتلری نین رئداکتور محمد علی خان موجیر اولدو وله، سونرا شیخ مهدی شمس اولمولما، محمد حوسئین خان ادیب اولدو وله قبول اولوندولار. انجومنین بئشینجی ایجلا سیندا محمد باغیر خان اعتماد اولسلطنه (۳۴۳)، التینجی ایجلا سیندا حاجی محمد حسن امین اولضرب و اونون اوغلو محمد حوسئین انجومن عوضولویونه قبول ائدیلدیلر (۳۴۴). از مودتدن سونرا م. الاکبر خان ناظم اولاطیبیا، میرزه غیاث الدین کاشانی، محمد ایسماعیل خان آجودانباشی، حاجی مهدی شریف کاشانی نین انجومن عوضولویونه قبول ائدیلمه لری ایله انجومن ۱۶ نفر عوضوه مالیک اولموشدور.

«ماعاریف انجومنی» اؤزو اوچون ایکی مؤهور حاضیرلامیشدی، بیرینین اوزرینده «انجومن ماعاریف» (ماعاریف انجومنی)، دیگرینین اوزرینده «انجمن تاسیس مکاتب ملیه ایران» (ایران میلی مکتبلرینی تاسیس ائدن انجومن) سؤزلری یازیلیمیشدی (۳۴۵).

«ماعاریف انجومنی» اؤزونون فعال عوضولری نین تشبوئو و بیر چوخ مورتقی و ماعاریف پرور ضیالیلارین یاردیمی ایله از مودت عرضینده روشدییه، علمیه، مظفریه، افتتاحیه، شرف، موساوات و باشقا آدلار آلتیندا بیر نچه ایبتیدایی مکتب اچیر، مورتقی و موباریز ضیالیلاردان بو مکتبلره مودیر و موعلیملر تعین ائتمگه نایل اولور (۳۴۶).

«ماعاریف انجومنی» تهرانین موختلیف یئرلرینده یاشیلار اوچون گنجه مکتبلری تشکیل ائدیر، ساوادلیلارین ایستیفاده سی اوچون میلی کیتابخانا یاراتماغا چالیشیردی. انجومن خارجی دیله یازیلیمیش بیر سیرا فایدالی کیتابلاری ترجمه و نشر ائتمک مقصدیه ترجمه شؤعه سی، درسلیک حاضیرلاماق اوچون مولیفلر شؤعه سی، چاپخانا و نشریات شیرکتی یاراتماغا باشلامیشدی (۳۴۷). انجومنین یاراتدیغی موسیسه لره و شؤعه لره انجومنین عوضولری باشچیلیق ائدیردی لار. او جومله دن نشریات شیرکتی نین مودیرلیگی محمد حوسئین فروغی ایله اونون اوغلو میرزه محمد علی فروغییه (۳۴۸) تاپشیریلیمیشدی (۳۴۹).

«ماعاریف انجومنی» اؤز فعالیتینده اؤلکه ده قزنت و ژورنال نشرینه، قلم آزادلیغینا چوخ اهمیت وئیردی. میرزه محمد حوسئین فروغی نین رئداکتورلوغو ایله هفته لیک نشر اولان «تربیت» قزنتی گونده لیک قزنته چئوریلدی. بو قزنتین یازیلاری نین مضمونوندا دا موعین دییشیکلیک نظره چارپماغا باشلادی. قزنت کوتله لری اویتماق، میلی شوغورو یایماق مقصدیه یازیلیمیش مقاله لره داها چوخ فیکیر وئیردی.

داخلی و خارجی خیرلری مونظم صورتده کوتله لره چاندیرماق مقصدیه مطبوعات ناظیری محمد باغیر خانین نظارتی آلتیندا «خلاصه الحوادث» (حادیثه لرین خولاصه سی) آدلی باشقا بیر قزنت نشر ائدیلمگه باشلادی (۳۵۰).

بو دؤورده خارجه تحصیل آماق اوچون ایرانلی طلبه لره موعین شرایط یارادیلیمیشدی. موظف الدین شاه آتاسی نین عکسینه اولاراق، ماعاریف و مدنیتین اینکیشافی نین قارشیسینی آلا بیلمه دی. ای. ایلیین ۱۹۰۸-جی

ایل ایران حاقیندا یازدیغی مقاله سینده بئله قئید ائتمیشدیر: «اور (موظفرالدین شاه) غرب مدنیتی ایله باریشماز دوشمن دئییلدی. اور ایرانلیلارین خارجی اؤلکه لره گئتمه لری نین قارشیسینی آلمیردی. حتا اؤز اوشاقلارینی دا تحصیل آماق اوچون وینا شهرینه گؤندرمیشدی» (۳۵). اونون دؤورونده، آریستوکرات اوشاقلاریندان اولسا دا، اوریا اؤلکه لرینه تحصیل آماق مقصدیله بیر نچه دفعه طلبه گؤندریلمیشدی (۳۵۲). ۱۹۰۴-جو ایله پاریسده تشکیل ائدیلمیش بئین الخالق صحیه کونقره سینده ایران نواینده سی دوکتور امیرخان اؤز چیخیشیندا ایرانین اوریا شهرلرینده تحصیل آلان طلبه لرینه و خصوصیه طیب ساحه سینده تحصیل آلان طلبه لره ایشاره ائده رک، بئله دئیمیشدیر: «۱۹۰۰-جو ایله تهران دارولفونونو طلبه لری ایچریسیندن ۲۰ نفر حؤکومت خرجی ایله تحصیل آماق اوچون اوریا شهرلرینه گؤندریلمیشدیر. بونلاردان ۱ نفری پئنتورفا، ۴ نفری موسکوا، ۳ نفری بئرلین، ۴ نفری وینا، ۴ نفری پاریس، ۲ نفری لوندانا، ۲ نفری ایستانبولا گؤندریلمیشدی (۳۵۲). ۱۹۰۱-جی ایله بئنه ۵ نفر پاریس، ۴ نفر وینا (۳۵۴) ۱۹۰۲-جی ایله ۳ نفر پاریس، ۱ نفر بئرلین، ۴ نفر لیون شهرینه گؤندریلمیشدی (۳۵۵). البته، بونلار حؤکومت خرجی ایله اوریا شهرلرینده تحصیل آلان طلبه لر ایذیر. اوریا شهرلرینده علمین موختلیف ساحه لرینده تحصیل آلان چوخلو ایرانلی طلبه لر وار ایدی کی، اونلار وارلی شخصلرین اوشاقلاری ایذیر و اؤز شخصی وسایطری حسابینا تحصیل آلیردیلر.

«ماعاریف انجومنی» نین قارشیسیندا دوران موهوم ایشلردن بیر ده تهراندا گئیش سیاسی بیر جمعیت یاراتماقدان، ان وطنپرور و حاضرلیق ضیالیلاری اوریا توپلاماقدان عیبارت ایدی. بو جمعیت اؤلکه نین سیاسی و ایقتیصادی مساله لری حاقیندا تام آزاد صورتده آیدین و آردیجیل ایضاحات ایشی آپارماقلا گئیش اهالی کوتله سی نین اوپانماسینا، اؤلکه ایشلرینده اونلارین ایشتیراک ائتمه لرینه ایمکان و شرایط یاراتمالی ایدی (۳۵۶). لاکین امین اولدؤوله نین حاکیمییدن کنار ائدیلمه سی «ماعاریف انجومنی» عوضلرینه سیاسی جمعیت یاراتماغا ایمکان وئرمه دی، انجومنین اؤزو ده فعالیتینی محدودلاشدیرمالی اولدو.

بئنی باش ناظیر امین اولسولطان «ماعاریف انجومنی» آدی ایله حؤکومت طرفیندن رسمیلشدیریلیمیش بیر دسته وطنپرور و آزادلیق ایسته ن ضیالیلارین بیر یئره توپلانیب، گوجلو بیر هئیات یاراتمالاریندان چوخ نیگاران ایدی. اور انجومنی داغیتماق و بئنی آچیلیمیش مکتبلری باغلاماق نیتینده ایدی. «ماعاریف انجومنی» واسیطه سی ایله ماعاریفین، مورتقی فیکرلرین بوتون اؤلکه ده یایلماسیندان، کوتله لرین اوپانماسیندان و ساوادلانماسیندان اؤز منافعلرینی تهلوکه قارشیسیندا گؤن داخیلی و خارجی ایرتیجاعچیلار، خصوصیه اهالی نین دایم دینی خورافات و جهالت ایچریسینده ساخلاماغا جهد ائدن روحانیلر امین اولسولطانین دایق قوه لری ایذیر. «ماعاریف انجومنی» نین فعالیتی، کوتله لر ایچریسینده اونون گئیش حؤرمت و نوفوذ قازانماغا باشلاماسی ایرتیجاعچی قوه لری دهشتلندیریردی. چونکی انجومن عئینی زاماندا اؤلکه ده سیاسی وضعیتین دیشدیریلیمه سی طرفدار ایدی. ماعاریفپورلیک پرده سی آلتیندا میلی و قانونی حؤکومت یاراتماق اوچون سعی و فعالیت گؤستریلیردی (۳۵۷).

امین اولسولطان «ماعاریف انجومنی» نی آچیق صورتده لغو ائده بیلمه دی. او انجومن عوضلری ایچریسینده ایختیلاف تۇرتمک واسیطه سیله اؤز مقصدینی حیاتا کئچیریمک ایسته دی. انجومنین صینفی ترکیبی امین اولسولطانین مقصدی نین حیاتا کئچیریلیمه سینه ایمکان وئردی. اور انجومنده خصوصی منافعی گودن شخصلردن بیر نچه سینا اؤز طرفینه چکمکله عوضلر آراسیندا ایختیلاف تۇره ده بیلدی. انجومنین حقیقی ماعاریفپورر عوضلریندن میرزه یحیا دؤولت آبادی، احتیشام اولسلطنه و میرزه حسن روشدی فیتنه کارلیغین قارشیسینی آلاماغا چوخ سعی گؤستردیلرسه ده نتیجه وئرمه دی. انجومن عوضلری ایکی موخالیف قروپا بؤلوندلر. انجومنی لغو ائتمک، بئنی یارانیمیش مکتبلری، ماعاریف موسیسه لرینی داغیتماق مقصدی داشییان قروپون باشیندا امین اولسولطانلا یاخین علاقه سی اولان موفتاح اولمولک دوروردو (۳۵۸).

انجومنین حقیقی ماعاریفپورر عوضلریندن احتیشام اولسلطنه، روشدی، دؤولت آبادی و باشقالاری بؤوک چتینلیکلر، عذاب و ایشگنجه لره دوچار اولدولار. اونلار مورتجع روحانیلر طرفیندن دینسیز، حؤکومت مامورلاری طرفیندن عوصیانچی و حؤکومته قارشى موخالیف کیمی دایم تعقیب اولونوردولار (۳۵۹).

مشروطه اینقیلابینا قدر دفعه لرله بۇحران کئچیریمیش «ماعاریف انجومنی» بعضی واختلاردا حتا لغو ائدیلمک و داغیلماق درجه سینه چاتیر، بعضن ایسه از-چوخ فعالیت گؤستیریر، جانلانیر، قوووتلنیر، اؤلکه نین ماعاریفین، مکتبلرینه و دیگر علمی موسیسه لره باشچیلیق ائده بیلیردی.

«ماعاریف انجومنی» نین ان موهوم و موثبت فعالیتلریندن بیر ده او دؤورده یارانیمیش گیزلی و سیاسی جمعیتلرین، تشکیلاتلارین فعالیتینه شرایط یاراتماق و بیر سیرا وطنپرور شخصلری پولیس تعقیبیدن موغین قدر قوروماق اولموشدور. اؤلکه نین ایجتیماعی، سیاسی حیاتیندا موهوم رول اوپانان گیزلی، سیاسی جمعیتلرین تشکیلاتچیلاری کؤهنه قورولوشا، مطلقیتته و ایمپریالیزما قارشى مباریزه ده، کوتله لری اوپاتماقدا ماعاریف انجومنیندن، ماعاریف اوچاقلاریندان ایستیفاده ائدیر، اؤزلرینی قوروماق اوچون ماعاریف موسیسه لرینی نواینده سی صیفنیه چیخیش، ائدیردیلر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، ۱۸۹۷-جی ایلدن ۱۹۰۳-جو ایله دک ایران شهرلرینده یارانیمیش و فعالیت گؤسترمیش سیاسی جمعیتلر تشکیلاتی جهتن گئیش مباریز قوه لری احاطه ائتمک ایمکانینا مالیک اولمامیشلار. اونلارین

چوخو هم عوضولری نین سعیی، هم ده فعالیت جهندن چوخ محدود و ضعیف اولموشلار. بعضی تشکیلاتلارین عوضولری نین سایى حتا ۴-۵ نفردن آرتیق اولمامیش، فعالیتى ایسه چوخ محدود اولموشدور. لاکین تشکیلاتی جهندن بیر قدر فعال اولان گیزلی جمعیتلرین بعضیلری کۆهنه قورلوشور، ایمپریالیست سیاستینی ایفشا اتمکده، کوتلهلری آیتماقدان، اۆلکه نین و اهالی نین ختیرینه بیر سیرا موهوم ایشلر گۆرموشلر کی، بورادا همین جمعیتلرین ان موهوملری نین تشکیلاتی و سیاسی فعالیتلری حاقیندا معلومات و ایضاحات وئريلمه سی مقصدده اویغوندور.

داخیلی ایستحصالین اینکیشافی اوغروندا موباریزه ده ایصفاهاندا سیاسی، گیزلی جمعیتین یارانماسی و اونون رولو

ایقتیصادی و سیاسی جهندن ایمپریالیستلردن آسیلی و یاریم موستملیکه حالینا دوشموش اۆلکه لرده اولدوغو کیمی، ۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا ایرانین ایقتیصادی حیاتی نین اینکیشافی نورمال شرایطده دئییل، فتودالیزمه قارشى موباریزه ایله بیرلیکده ایمپریالیزمه و اونون عامیلرینه قارشى شیددتلی موباریزه آپارماقلا چوخ چتین شرایطده اۆزونه یول آچماغا مجبور اولموشدور.

۱۹-جو عصرین سون اون ایلی عرضینده ایراندا باش وئرمیش «تنبهکی عوصیانی» نصرالدین شاهین اۆلدورولمه سی، سارای داخیلینده کسگینلشن توقوشمالار، موترقی قوه لرین نوماینده سی ساییلان امین اولدووله نین حاکیمیه ت گلمه سی، ۱۸۹۸-جی ایله یئنیند کۆهنه قورلوش و فئوال موصلقیت سیموولو امین اولسولطانی باش ناظیرلیگه تعین اندیلمه سی و س. بو کیمی حادینهلر کۆهنه فئوال قورلوشو ایله یئنی یارانماقدا و اینکیشاف اتمکده اولان بورژوا موناسیبتلری آراسیندا گئدن کسگین ضیدیتلرین آچیق نومونه لری ایدی. «تنبهکی عوصیانی» ندان سونرا اۆلکه نین موهوم شهرلرینده، او جومله دن ایصفاهاندا داخیلی ایستحصالچیلارین منافعینی قوروماق مقصدیله بیر سیرا تدبیرلرین گۆرولمه سینده باشلانیدی. موختلیف شیرکتلرین یارانماسی ساحه سینده خصوصیه ایصفاهان تاجیرلری نین و ضیالیلاری نین موهوم فعالیتی اولموشدور.

معلوم اولدوغو کیمی، موصلقیته و ایمپریالیزمه قارشى ایلك کوتله وی و تاریخی موباریزه اولان «تنبهکی عوصیانی» ندا بؤیوک رول اوینامیش شهرلردن بیری ایصفاهان ایدی.

شهرین موترقی و موباریز قوه لری عوصیانی غلبه سیندن سونرا دا اۆز سیاسی فعالیتلرینی دایاندرمادیلار. تقریب ۱۸۹۶-جی ایله ایصفاهانین گۆرکملی ضیالیلاری طرفیندن سیاسی، گیزلی جمعیت تشکیل اندیلدی. جمعیتین آدینا هئچ بیر منبعده تصادوف اولونمور، گۆرونور اونون خصوصی آدی اولمامیشدیر. جمعیت عوضولری نین اکثریتی کوتله یه یاخین اولان ایکینجی، اوچونجو درجه لی روحانیلردن، موعلیم، قوشون ضابطی، حؤکومت قوللو قچوسو و بورژوا طبقه لرینه منسوب اولان دیگر نوماینده لردن عیبارت ایدیلر. میرزه نصروللا ملیک اولموتکلیمین، سید جمال الدین واعیط، میرزه محمود صدر، نورالدین مجلسی، ایصفاهان قارنیزونو کوماندا نی حاجی فتح اولمولک، ایصفاهان مالیه ایداره سی نین ریسی اسدوللا خان وزیر، حاجی میرزه بها اولدین، میرزه رضا حکمی، شئیخ حسن شئیخول عراقین، شئیخ حسن نیظامول عولما، سید عبدالواهاب ایمامی، اشرف اولواعیطین و باشقالاری بو جمعیتین موسیس لری و گۆرکملی عوضولری ایدیلر (۳۶۰).

ایصفاهاندا یارانمیش جمعیتین مرام و مقصدی باشقا گیزلی انجمنلر کیمی کۆهنه قورلوشون یارامازلیغینی، موصلقیت اوصولی-ایداره سی نین و ایرتیجاعچی روحانیلرین چیرکین حرکتلرینی ایفشا اتمکله، کوتله لری اویاتماقدان، اونلارین مفکوره سینی ایشیقلا ندیرماق و موباریزه یه قالدیرماقدان عیبارت ایدی. جمعیت اۆزونون چوخ احتیاطلا اتولرده توپلادیغی گیزلی ایجلاس لاریندا بو کیمی مسالهلر اطرافیندا بحثلر و موذاکیره لر تشکیل اندیر، اهالی ایچری سینده گیزلی تبلیغات ایشی آپارماق اوچون فعالیت گۆستیریدی.

گیزلی جمعیت اۆز ایجلاس لارینی اینانیمیش عوضولری نین اتوینده، او جومله دن ایصفاهان قارنیزونو کوماندا نی حاجی فتح اولمولکون اتوینده چوخ گیزلی صورتده تشکیل اندردی (۳۶۱). تهران دارولفونونوندا تحصیل آلمیش فتح اولمولک آزادپورلر، موترقی ضیالیلار، طولمه و حاقسیزیلیغا معروضه قالمیش شخصلره باجاردیغی قدر یاردیم گۆستردی (۳۶۲). چوخ گیزلی ایشله یین بو جمعیتین گۆستردیگی فعالیت گئنیش دایره نی احاطه انده بیلمیردی. آزادلیغین عدار دوشمنلریندن اولان ذیل اولسلطان بو زامان ایصفاهاندا حؤکمران ایدی. بوندان علاوه، ایصفاهان کۆهنه لیگی موذافیه اندن ایرتیجاعچی روحانیلرین مرکز لریندن بیری ایدی. اونا گۆره ده جمعیتین فعالیتی، اساس اعتیباریه، اۆلکه نین ایجتیماعی گئریلیگی، کوتله لرین فلاکنی و جهالتی حاقیندا توپلانیب بحث اتمکدن، حؤکومت مامورلاری و روحانیلر طرفیندن تضییقه و تۆهمنه معروضه قالمیش موترقی شخصلره یاردیم گۆسترمکدن، اونلاری حاضرلانیلمیش قصدلردن قوروماق و خیلاص اتمکدن عیبارت ایدی.

همین بو جمعیتین فعالیتینین بیر ساحه‌سی ده اۆلکه‌نین ایقتیصادیاتینین، خصوصیه تیجارتین، میلی صنایعین اینکیشاف ائتدیرمک، اونو گتیرلیکدن، ایفلاسا اوغراماقدان خیلاص ائتمک اوغروندا موبارزه ایدی. گیزلی جمعیت میلی امتیعه ایستحصالینین اینکیشاف ائتدیرمک، اونو خارجی کاپیتال‌یستلرین رقابتیندن قوروماق مقصدیه تیجارت شیرکتلرین سهدمدار جمعیتلر پاراتماقدا موهوم رول اوینامیشدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، ۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا ایرانین گۆرکملی تاجیرلری واسیطه‌سیله بیر سیرا شیرکتلر و سهدمدار جمعیتلری پارانماغا باشلامیشدی. ایصفاهاندا «مسعودیه» شیرکتی، شیرازدا «فارس»، یزده «منصوری»، تهراند «عمومی» آدلانان شیرکتلر تشکیل ائدلمیشدی (۳۶۳). تبریزده حاجی مهدی کوزه‌کونانی، حاجی سنید مورتوزا صراف و باشقالارینین ایشتیراکی ایله «ایتحاده» آدلی شیرکت یارادلمیشدی (۳۶۴). بو شیرکتلر و جمعیتلر اساس اعتباریه تیجارت، صرافلیق، سلمچیلیک ایشلریله مشغول اولوردو. لاکین ۱۸۹۸-جی ایله ایصفاهاندا دیگر بیر شیرکت، ایلک کاپیتالی ۱۵۰ مین تومن اولان «ایسلامی» شیرکتی تشکیل ائدیلدی (۳۶۵). مشهور تاجیرلردن حاجی محمد حوسئن کازرونونین تشبوو و بیر نچه وارلی تاجیرلرین یاردیمی ایله یارانمیش بو شیرکت (۳۶۶) داخیلی صنایعین، خصوصیه اۆلکه‌نین توخوجولوق صنایعینین اینکیشاف ائتدیرمک، اونو خارجی کاپیتال‌یستلرین رقابتیندن قوروماق وظیفه‌سینی قارشیا قویموشدو.

«ایسلامیه» شیرکتینین یارادیلماسیندا، اونون سهدملرینین ساتیلماسیندا، همچنین شیرکتین مرامنامه‌سی‌نین اهالی اوچون ایضاح ائدیلمه‌سینده گیزلی جمعیتین، خصوصیه اونون ناطیق عوضولرینین بؤیوک رولو اولموشدور. جمعیتین فعالیتی نتیجه‌سینده ایصفاهان روحانیلری «ایسلامیه» شیرکتی سهدملرینین ساتیلماسینا راضیلیق وئردیلر، گیزلی جمعیته منسوب اولان واعیظلر دینی ییغیناقلاردا، مسجدلرده خارجی امتیعه‌نین ایشلدیلمه‌سینه قارشى پیخیر، داخیلی امتیعه ایستحصالی‌نین اینکیشاف ائتدیریلمه‌سی‌نین منفعتی حاقیندا ایضاحات وئردیلر.

گیزلی جمعیتین گۆرکملی ناطیقلریندن ملیک اولموتکلیم‌نین پیخیشلاری گتیرده قالمیش اهالی‌نین غفلت یوخوسوندان اویدیر و خارجیلردن آسیلی‌لیغین فلاکتلرینی آچیب گۆستیردی. او، داخیلی امتیعه‌نین ایشلدیلمه‌سی‌نین خالق اوچون فایدالی اولدوغونو مؤحکم دلیللرله ایثبات ائدیدی (۳۶۷).

ایصفاهان «ایسلامیه» شیرکتینین موفقیته قازانماسی، مؤحکم‌لمه‌سی، اینگیلیس ایمپریالیستلری‌نین منافعی ایله اوغون گلمیردی. اولار «ایسلامیه» شیرکتینین اؤز تیجارتلری اوچون ضررلی حساب ائده‌رک، شیرکتیه قارشى فیتنه‌کارلیق تۇرتمگه باشلادیلار (۳۶۸). گیزلی جمعیت ۱۹۰۰-جو ایلین اولینده «ایسلامیه» شیرکتی و ایصفاهاندا تشکیل ائدیلمگده اولان دیگر شیرکتلره قارشى اینگیلیس ایمپریالیستلری‌نین تۇرتدیکلری فیتنه‌کارلیق علئیه‌نه کسگین موبارزه آپارمیشدیر. شیرکتین گنیش‌لمه‌سی و مؤحکم‌لندیریلمه‌سی اوچون بؤیوک روحانیلرین یاردیمینی جلب ائدن گیزلی جمعیت اونون باشقا شهرلرده ده شؤعه‌لری‌نین یارادیلماسیندا موهوم ایشلر گۆرموشدور. شیرکتی گنیش‌لندیرمک، اونون فایدالی اولماسی حاقیندا ایضاحات وئرمک اوچون گیزلی جمعیت اؤز گۆرکملی عوضولریندن بیر نچه‌سینی باشقا شهرلره گۆندرمک قرارینا گلدی. ناطیقلردن سید جمال‌الدین واعیظ شیراز شهرینه گۆندریلدی. او، بوتون رمضان آیینی شیراز مسجدلرینده ایراندا ایستحصال ائدیلن امتیعه‌لر حاقیندا پیخیشلار ائتدی، نتیجه‌ده شیراز موحتهدی داخیلی امتیعه‌نین ایشلدیلمه‌سی مساله‌سینی آلقیشلادی، شیراز تاجیرلریندن حاجی عبدولرحمان، کازرونلو محمدرضا «ایسلامیه» شیرکتی شؤعه‌لرینی بو شهرده و جنوبون باشقا شهرلرینده آجاماغا تشبوو ائتدیلر (۳۶۹).

«ایسلامیه» شیرکتینین قازاندیغی موفقیته گۆن گۆرکملی تاجیرلرین دیگر بیر دسته‌سی ۱۹۰۰-جو ایلین اوللرینده ایصفاهاندا «محمودیه» آدلی یئنی بیر شیرکت تاسیس ائتدی. یئنی شیرکتین یارادیلماسی حاقیندا معلومات وئرن «حبل المتین» قزئتی ایران بورژوازیسینا موراجعت ائده‌رک، اوللاری ایرانین دیگر شهرلرینده ده شیرکتلر پاراتماغا، میلی صنایعین اینکیشاف ائتدیرمگه، خارجی امتیعه‌نین ایرانا گتیریلمه‌سی‌نین قارشیسینی آلماقدا پارارلی تدبیرلر گۆرمگه چاغیریدی (۳۷۰).

ایصفاهانین سیاسی گیزلی جمعیتی داخیلی ایستحصالین اینکیشافی و قورونماسی اوغروندا آپاردیغی موبارزه‌نین غلبه‌سینی حاقلی اولراق، سیاسی موبارزه‌نین گنیش‌لمه‌سینده و گولنمه‌سینده گۆوردو. جمعیته منسوب اولان ناطیقلر ساوادسیز، دیندار اهالی قارشیسیندا دینی، ایقتیصادی مساله‌لردن بحث ائدرکن، اۆلکه‌نین و اهالی‌نین فلاکتلی وضعیتین حاقیندا دا ایضاحات وئردی، اهالی‌نین، زحمتکنش کوتله‌لرین دۆزولمز یاشاییشی‌نین موهوم سببلرینی آز-چوخ آچیب گۆسترمگه چالیشیدیلار. اوللار اروپا اۆلکه‌لری‌نین اینکیشاف‌یاندان دانیشارکن، ایمپریالیست دۆولتلرین غارتچی سیاستلرینی ایفشا ائدیر، مستملیکه‌چیلره قارشى اهالیده درین نیفرت تۇدردیلر. خالقین آجیناچاقلی یاشاییشینی شرح ائتدیکده، اۆلکه‌ده حؤکم سورن کۆهنه قورولوشون چیرکینلیکلرینی، مطلقیت اصولی-ایداره‌سی‌نین یارامازلیغینی آیدین فاکتورلارلا آچیب گۆستردی، بوتون بو فلاکتلره قارشى اهالیده موبارزه روحو اوپاتماغا و بو موبارزه‌ده اوللاری بیرلشدیرمگه سعی گۆستردیلر.

ایرانین گۆرکملی تدقیقاتچیلاریندان اولان محمدعلی تربیت اؤزونون «ایران مطبوعاتی تاریخیندن صحیفه‌لر» آدلی اثرینده ملیک اولموتکلیمین گیزلی نشر ائدیلن بیر قزئتین رئاکتورو کیمی گۆسترمیشدیر. تربیتین یازدیغینا گۆر

«روزنامه غنایی» آدلی بو قزئت ملیک اولموتکلیمینین رئاكتورلوقو ایله ایصفاهاندا حاضرلاناراق، گیزلی واسیطه لرله پتتربورقا (لئنیقراد) گؤندریلیب، اورادا چاپ آندیلیر و یئیندن ایصفاهانا قایتاریلاراق یاییلمیش (۳۷۱).

«روزنامه غنایی» ده ایصفاهان حؤکمرانی ظیل اولسولطانیین طولملری، مورتجع روحانیلرین رباکارلیقلاری ایفشا آندیلیردی. همین قزئین پتتربورقا چاپ آندیلیمه سی فاکتی ایصفاهانین گیزلی جمعیتی ایله و یا شخص ملیکولموتکلیمین ایله روسیا آزادیخاهلاری آراسیندا علاقه نین اولماسینی ثبوت آندیر.

«روزنامه غنایی» نین نؤمهرلریندن الده اولمادیغینا گؤره، اونون نئجه نؤمهره و نه واخت نشر آندیلدیگی تربیت طرفیندن موعینلشدیریلیمه میشدیر. بیزجه، بو قزئت ۱۹۰۰-جو ایلدن اول نشر آندیلیمیشدیر، چونکی ملیک اولموتکلیمین ۱۹۰۰-جو ایلهده تهراندا امین اولسولطان حؤکومتینه قارشلی موباریزه آپاران گیزلی سیاسی انجومنده ایشتیراک آندیردی. همین حادثه دن بیر مودت سونرا ملیک اولموتکلیمین گیلانا، اورادان باکییا، سونرا مشهده و یئنه تهرانا گله رک اورادا ساکین اولموش، گیزلی و سیاسی جمعیتلرین فعالیتینده باخیدان ایشتیراک آتمیشدیر (۳۷۲).

سون زامانلاردا آ. م. آگاهی نین «ایرانلیلارین مارکسیزم ایله ایلیک تانیش اولمالارینا دایر» آدلی نشر آندیلدیگی مقاله ده «روزنامه غنایی» دن و اونون موهوم مقاله لریندن اولان «رؤیای-صادقه» دن دانیشیلیر، اونون ۱۹۰۳-جو ایلهده پتتربورقا چاپ آندیلیمه سینده ده ایشاره آندیلیمیشدیر (۳۷۳). م. ملکزاده «رؤیای-صادقه» نین ملیک اولموتکلیمین طرفیندن یازیلدیغینی ایدها آندهرک گؤسترمیشدیر کی، بو مقاله اولجه الیازماسی شکلینده گنیش یاییلمیش، سونرالار هم پتتربورقا، هم ده هیندیستاندا چاپ آندیلیمیشدیر (۳۷۴). دئمه لی، ایستر «روزنامه غنایی» و ایسترسه اونون موهوم مقاله لری ایصفاهانین گیزلی جمعیتی نین گؤرکملی عوضولری واسیطه سیله حاضرلاناراق نشر آندیلیمیشدیر.

۱۸۹۸-جی ایلهده امین اولدؤوله نین حاکیمیتدن گؤتورولمه سی و امین اولسولطانیین باش ناظیر کئچمه سیله علاقه دار اولاراق، حؤکومت اورقانلاری طرفیندن مورتقی قوه لرله قارشلی اولکهنین هر طرفینده تضیق آتیریلدی، موباریز شخصلرین تعقیب آندیلیمه سی یئیندن باشلانیدی. ایصفاهانین حؤکمرانی ظیل اولسولطانیین، مورتجع روحانیلرین یئنه کارلیقلاری نتیجه سینده سیاسی، گیزلی جمعیتین گؤرکملی عوضولریندن بعضیلری، او جومله دن ملیک اولموتکلیمین، جمال الدین واعیط، مجلسی ایصفاهانی، سید عبدالواهاب موعین اولعوما و باشقالاری ۱۸۹۸-۱۹۰۰-جو ایللر عرضینده ایصفاهانی ترک آندهرک، تهرانا و باشقا شهرلره گئتمگه مجبور اولموشدولار (۳۷۵). بنله فعال عوضولرین گئتمه سیله گیزلی جمعیتین ضعیفله مه سینده باخمایاراق، او اؤزونون تشکیلاتی و سیاسی فعالیتینی دایندیرمادی. جمعیت اؤز سیرالارینا یئنی قوه لر جلب آتمکله حؤکومتین، خصوصیه گؤمروک سیاستینه قارشلی شیدتلی اعتراضلار تشکیل آتمکله ایصفاهانی موهوم فعالیت مرکز لریندن بیرینه چئورمیش اولدو.

ایرانین گؤمروک سیستمی، اونون خارجی کاپیتاللیستلر نفعینه و ایران ایقتیصادیاتی ضررینه ترتیب آندیلیمه سی موهوم تاریخی بیر مساله دیر. ایران بورژوازیاسی نین، ایستحصالیلارین ناراضیلیقلارینی بیرلشدیرن موهوم عامللر سیراسیندا او زامانکی گؤمروک سیاستی خصوصی یئر توتوردو.

۱۹-جو عصرین سون ایللرینه دک، ایران گؤمروگو مونتظم قورولوشا مالیک دئییلدی. اونون ایداره ایشلری، گلیری حؤکومت طرفیندن موختلیف شخصلر، او جومله دن حؤکومت باشچیلارینا ایجاره یه وئریلیردی.

۱۸۹۷-جی ایلهده باش ناظیر امین اولدؤوله اولکهنده بعضی ایصلاحات آپارماق مقصدیه ایشه باشلا دیقدا، گؤمروک ایشلرینی ترتیبه سالماق اوچون بنلژیکادان نئجه نفر مورتخصیص مشورتچی گتیریلیمه سینده ده نظره آلمیشدی. امین اولدؤوله حاکیمیتدن کنار آندیلدیکن سونرا، ایران گؤمرویونون بنلژیکالیلار ایختیارینا وئریلمه سی داخیلی ایستحصالیلارین، بورژوازیانین، بوتون وطنپرورلرین ناراضیلیغینی داها دا آتیرمیشدی. چونکی، ۱۸۹۹-جو ایلهده گؤمروک سیستمینده ایجاره دارلیغین لغو آندیلیمه سینده باخمایاراق (۳۷۶)، بنلژیکالیلارین و اونلارین باشچیلاری اولان نوزون ترتیب آندیلدیگی گؤمروک تعریفی ایران ایستحصالیلارین، ایران بورژوازیاسی نین گؤزله دیکلری نین عکسینه اولاراق، ایران امتیعه سی، ایران تیجارتی و عومومیتله ایران ایقتیصادیاتی نین ضررینه و خارجی کاپیتاللیستلرین خئیرینه خیدمت آندیردی، لاکین نوز گؤمرویون گلیرینی مونتظم صورتده سارایا و حؤکومه چاتدیرماقلا، داخیلی ایقتیصادی وضعیتله حسابلاشما یان حؤکومت باشچیلارین راضیلیغینی جلب آتمیشدی.

ایران بورژوازیاسی، ایران ایستحصالیلاری گؤمروک ایشلرینده ایصلاحات آپاریلیمه سینده چوخدان بری حؤکومتدن طلب آندیردی، اونلار خارجی امتیعه نین ایرانا گتیریلیمه سی و ساتیلیمه سینده محدودلاشدیرماغی، داخیلی امتیعه ایستحصالی نین اینکشاف آندیلیمه سینده، خارجی تیجارت ساحه سینده ایران بورژوازیاسی اوچون الوئرشلی شرایط یاراتماغی، بیر سؤزله، ایران گؤمروکندن بیر نؤو دئمپیک (dempiq) سیاستی آپارماغی حاقلی اولاراق گؤزله بیردی.

ایصفاهانین گیزلی جمعیتی طرفیندن شیرازدا فعالیت گؤسترن سنید جمال الدین واعیط اورادا اولدوغو واختدا کؤهنه لیگین چیرکینلیکلرینه قارشلی، خصوصیه داخیلی ایستحصالیلارین، تیجارتین ضررینه ترتیب آندیلیمیش

گۆمروک سیستمی علئیهینه ناراضی قوهلری بیلرلشدرمیش، بو ساحهده حۆکومه قارشى آچیق اعتراضلارین تشکیلینده موهوم رول اوینامیشدی. گیزلی جمعیتین تشبوو ایله بعضی شهرلرین موترقى قوهلری اؤز آراسیندا راضیغا گلدیکدن سونرا ۱۹۰۰-جو ایل مای آییندا شیراز تاجیرلری واسیطهسیله گۆمروک تعریفی حاقیندا شاه عریضه یازاراق، خارجی تیجارت ساحهسینده اۆلکه نین ضرر و منفعتینی ایضاح ائتمکله بئله تکلیف وئرمیشدیلر: حۆکومت خارجی تاجیرلردن ۷ فیاض، داخلی تاجیرلردن ۵ فیاض گۆمروک آلسین و یا بعضی امتیعهلرین خارجی گتیرلمهسی ایمتیازینی داخلی تاجیرلره وئرمکله، اولاردا خارجیلرله راقبتده یاردیم گۆسترسین، بئله اولمادیقدا ایران تاجیرلری ایفلاسا اوغرایاچاقلار(۳۷۷).

شاه تاجیرلرین عریضهسینه جواب وئرمهدی. بئلژیکالی مشورتچیلر گۆمروک سیاستینی آچیق صورتده ایمریالیست دۆولترین خئیرینه ترتیب ائدیله. نتیجهده بوتون موترقى قوهلر طرفیندن بئلژیکالار قارشى اعتراض باشلاندى.

شیراز تاجیرلری همین واختدا ایصافهان تاجیرلرین، «ایسلامیه» شیرکتینه گۆندردیکلری تئلقرامدا یازمیشدیلار: «اگر بئلژیکالارین تضییقی تاجیرلرین اوزریندن گۆتورولمزسه، موسلمانلارین وضعیتى داها دۆزولمز اولار. بوتون تاجیرلر آلوتردن ال چکیب، مسجدلرده، موقددس مکانلاردا بست ایلشیرلر. بو ایشده شیراز روحانیلری بیزیمله همرایدیلر»(۳۷۸).

شیراز تاجیرلری تهراندای تیجارت ناظیری معاوین الدؤولهیه، خارجی ایشلر ناظیری موشیروددؤولهیه گۆندردیکلری شیکایت تئلقرامیندا بئله یازمیشلار: «بیز تاجیرلر خارجیلرین تعین ائدیلمهسی علاوه گۆمروک حاقى وئرمکدن ایمتیاز ائدیریک. اولار بیزیم ایلمیزده اولان آز میقدار تیجارتی ده آماق ایستیهیلر»(۳۷۹).

گیزلی جمعیتین تدبیری و حاضرلیغی اساسیندا ایصافهان روحانیلری گۆمروک و بئلژیکالار حاقیندا شاه گۆندردیکلری تئلقرامدا بئله یازمیشدیلار: «ایران تاجیرلری و آلوتچیلری بئلژیکالارین ایشلندیکلری دوزگون اولمایان قاید-قانونلاردان، موسلمانلار قارشى ائدیلمهسی تحقیردن ناراضیدیلار. اولار اؤز تیجارتلرینی بوراخماق، خارجی اۆلکهلره گئتمک نیتینده دیرلر. اگر موبارک رابینیز اۆلکه نین آبادلیغینی و خالقین خئیرینی ایستیهیلر، اولارین گۆمروکدن معاف ائدیلمهسینه امر وئریلر»(۳۸۰). بو تئلقرامین گۆندریلمهسینی ایصافهان روحانیلری و تاجیرلری شیراز تاجیرلرینه خبر وئردیلر. همین واختدا «محمودیه» شیرکتی نین شیراز تاجیرلرینه وئردیگی جاویدا بئله قئید ائدیلمیشدیر: «هر طرفه خبر وئریلمیشدیر، بوتون تاجیرلر حاضریدیلار. معین ائدیلمیش واختدا هامیمیز بیریلمه تیجارتدن ال چکهچگی»(۳۸۱)...

گۆمروک و بئلژیکالار حاقیندا روحانیلرین حۆکومت باشچیلارینا، شاه گۆندردیکلری تئلقراملارین هر طرفه یاییلیغی، موختلیف شهرلر آراسیندا تاجیرلرین بیریینه و هامیسی نین روحانیلر حۆکومت باشچیلارینا شیکایت تئلقراملاری گۆندردیگی، بئلژیکالار قارشى اۆلکه نین هر طرفینده نیفرت و هیجانین آرتدیغی و همچنین اهالی نین حۆکومتدن موثت جواب و نتیجه گۆزله دیگی بیر واختدا بئلژیکالی نووزون گۆمروک ناظیری وظیفهسینه کئچیریلمهسی خبری هر طرفه یاییلیدی. نووز ۱۹۰۰-جو ایلین آپریل آییندا ناظیر وظیفهسینه کئچیریلدیگی حالدا، خبر ۳ آی سونرا، یانی ۱۹۰۰-جو ایل اییول آییندا درج ائدیلمیشدی(۳۸۲). میصیره نشر اولونان «پرورش» قزتی امرین تاریخینی دئکابر ۱۸۹۹-جو ایل قئید ائتمیشدیر(۳۸۳).

بئلژیکالی نووزون گۆمروک ناظیری وظیفهسینه کئچمهسی علئیهینه هر طرفدن اعتراضلار اولدو. شیرازدان، بوشهردن، ایصافهاندا گۆندریلمیش تئلقراملاردا قئید اولونموشدور کی، خارجیلرین بیزیم ایشلریمیزده حاکیم مۇوقع توتمالارینا دؤرمیهچگی(۳۸۴).

شیراز تاجیرلرین ایضاسی ایله شیراز حۆکمدارینا یازیلیمیش مکتوبدا بئله دئیلیر: «بیز اورپالی نین امرینه تابع اولمایاچاییق. اونا ایطاعت ائتمیهچگی. چونکی اولار اینانمیریق، بوندان علاوه، بیزیم روحانیلریمیز اولار ایطاعت ائتمگی حارام ائتمیشلر(۳۸۵). بونلاردان باشقا، یئنه ایرانین بندرعباس، یزد، ایصافهان، تهران و س. شهرلریندن نووزون ناظیرلگی و اونون ترتیب ائدیگی گۆمروک تعریفی علئیهینه چوخلو تئلقراملار واردی. بومئنی شهرینده ساکین اولان ایران تاجیرلرین عوموم ایران تاجیرلری آدیندان نووز و گۆمروک حاقیندا شاه و باش ناظیره گۆندردیکلری شیکایت و اعتراض تئلقرامیندا سونرا، باش ناظیرین ایران تاجیرلرینه گۆندردیگی جاواب تئلقرامیندا دئیلیردی: «بوتون تاجیرلر! گۆمروک و اونون نجه ایداره ائدیلمهسی حاقیندا سیزین تئلقرامینیزی آلدیق. بو مسالهده هئچ بیر دییشیکلیک ائدیلمیهچک و هئچ بیر تدبیر گۆرولمیهچکدیر، چونکی بو ایش ایران دؤولتی نین خئیرینه دیر، سیزه ده مصلحت گۆروروک کی، بو بارده هئچ بیر تشبوئه ال آتما یاسینیز»(۳۸۶).

۱۹۰۱-جی ایله گۆمروک سیستمینه قارشى اعتراضلار دا کسگینلشدی، چونکی همین ایل نووزون واسیطهسیله ترتیب ائدیلمیش یئنی گۆمروک موقاویلهسی چار و ایران حۆکومتلری آراسیندا ایمزالاندى و بیر ایل سونرا ایجرا ائدیلمگه باشلاندى(۳۸۷). ۱۹۰۲-جی ایله اینگیلیس کاپیتالیستلری ده ایرانا تضییق گۆستره رک یئنی گۆمروک موقاویلهسی اساسیندا اینگیلتر-ایران آراسیندا موقاویله باغلادیلار(۳۸۸). بئله لیکله، اۆلکه نى آسلی، یاریم موستملکيه چئویرن، اونون ایقتیصادی حیاتی نین داغیدان موطلقیتین ماهیتی اؤزونو بیر داها گۆستریمیش اولدو. موطلقیت باشچیلاری بو گرگین حادیه دن سونرا بئلژیکالی نووزون وظیفهسینه پوست

ناظیرلیگی وظیفه سینی ده علاوه ائتدیلر(۳۸۹). بو کیمی یاراماز حرکتلر خالق کوتله لری ایله حاکیم دایره لری آراسیندا اولان ضیدیتین کسگینلشمه سینه سبب اولدو.

۱۹۰۱-۱۹۰۳-جو ایللر نووز واسیطه سیله ترتیب ائدلمیش گۆمروک تعریفلری و موقاووله لری ایران ایقتیصادیاتین تامامیله ضررینه ایدی. یئنی گۆمروک تعریفی اۆلکه نین ضعیف صنایعسی نین، توخوجو اعمالاتخانالارین، خیردا صنعتکارلیغین اورتادان گتتمه سی، کند تصروفاتی نین ضرر گۆرمه سی و تیجارتین ضعیفله مه سی ایله نتیجه لنیر، زحمتکنش کوتله لری ایشسیزلیگین، اولارین داها آجیناجاقلی وضعیته دوشمه سینه و کوتله وی صورته خاریجی اۆلکه لره آخیب گتتمه لرینه سبب اولوردو. اودور کی، ایران بورژوازیاسی، موترقی کوتله لر، اولاری موتشکیل ائتمگه چالیشان موباریز ضیالیلار مطلقیته قارشى موباریزه نی گنیشلندیرمک و گوجلندیرمک مقصدیله بؤوک روحانیلری فعالیته جلب ائتمک، اولارین آردینجا گندن دیندار کوتله لری مطلقیت علیهنه قالدیرماق وظیفه سینی قارشیا قوموشدولار. ایصفاهانین سیاسی، گیزلی جمعیتینه منسوب اولان موباریز ضیالیلار طرفیندن قزتلرده درج ائدلمیش مقاله لرین بیرینده روحانیلرین «تنبه کی عوصیانی» حادیه سینه ایشه قاریشمالاری ایله عوصیانین خالق خئیرینه قورتارماسیندان بحث ائدیله رک، بئله نتیجه چیخاریلیر کی، «حۆکومه وئرگی وئرکم، خاریجیلرله تیجارت ائتمک بؤوک روحانیلر طرفیندن قاداغان ائدیلسه، هئچ بیر قوه اهالیدن وئرگی آلا بیلمز، هئچ بیر تاجیر خاریجیلرله تیجارت ائتمگه جورا ائده بیلمز...» (۳۹۰).

مطلقیت اصولی-ایداره سی نین گۆمروک سیاستین، بئلژیکیالیلارین ضررلی عملرینه قارشى موباریزه ایلك واختلاردا ایصفاهانین سیاسی، گیزلی جمعیتی طرفیندن تشکیل ائدلمیش، سونرالار داها گنیشلنرک، اۆلکه نین بیر چوخ شهرلرینده، او جومله دن تئهراندا، تبریزده شیددتلی صورته داوام ائتمیشدیر کی، اثرده اولار حاقیندا معلومات وئرلیر.

تهراندا یارانمیش سیاسی گیزلی جمعیتین اۆلکه نین یاریم موستملیکه یه چنوریلمه سینه قارشى موباریزه ده رولو (۱۹۰۱-۱۹۰۰ جی ایللر)

۱۹-جو عصرین سون ایللرینده شاه حۆکومتی نین خاریجی ایمپریالیست دؤولتلردن بورج آماغا تلاش ائتمه سی خبری اۆلکه ده یاییلاراق، بوتون موترقی و وطنپور قوه لرین اعتراضینا سبب اولموشدو. شاه حۆکومتی هئچ بیر اعتراضا اعتینا ائتمه دن خاریجی دؤولتلردن یئنی-یئنی بورجلار آماقلا(۳۹۱) اۆلکه نین موهوم کلیر منبعلرینی اولارین ایختیارینا وئریر، خالقین سیاسی-ایقتیصادی منافعینى اینگیلتره و چار روسیاسینا تاپدالادیردی.

خاریجی دؤولتلردن آلیان بورجلار اۆلکه نین ایقتیصادیاتینی اینکیشاف ائدیرمک مقصدیله دئییل، امین اولسولطانین و سارایین بیر سیرا مامورلارینین اوروپا سفیرلرینین خرچینه و اولارین شخصی ایشلرینه صرف اولونوردو.

اۆلکه نین خاریجیلره بورجلو سالینماسینا، آلیان بورجدان اۆلکه نین خئیرینه ایستیفاده ائدیلمه مه سینه قارشى اهالی طرفیندن شیددتلی اعتراض اولدو. بؤوک روحانیلردن سید محمد طباطبایى بورجون نۆره دجگی فلاکتلره ایشاره ائتمکله امین اولسولطانین آدینا، حاجی میرزه نصروللا ملیکولموتکلیمین ایسه خاریجی ایشلر ناظیری موشیرولدؤوله نین آدینا اعتراض مکتوبلاری یازیب گؤندردیلر(۳۹۲).

بو ساحه ده ان موهوم ایش گیزلی سیاسی انجومنلرین عۆده سینه دوشموشدو. اولار سارایین، حۆکومت باشچیلاری نین چیرکین عملرینی، خیانتلرینی گنیش کوتله لره آچیب گؤستریمک و ایفشا ائتمکله، اهالی نین اویانماسیندا، کوتله وی ناراضیلیقلارین و اعتراضلارین ارتماسیندا بؤوک رول اوینامیشدیلا.

بو دؤوره بیر نچه گیزلی انجومن فعالیت گؤستیردی. اولارین بعضیلرینین عوضلرینین سایی چوخ از، فعالیتی ایسه محدود ایدی. همین انجومنلرین نه واخت و کیملر طرفیندن یارادیلمالاری حاقیندا دقیق قئیدلره چوخ از تصادوف ائتمک اولور. حاقیندا آز-چوخ معلومات اولان گیزلی و سیاسی انجومنلرین اکثریتی نین خصوصى آدی اولمامیشدیر. بیر سیرا مولیفلر موعین تاریخی بیرحادیه دن دانشارکن، گیزلی انجومنلردن ده بحث ائتمیشلر. مثلن، ماعاریف انجومنی نین گؤرکملی موسیسلریندن، گیزلی انجومن تشکیلاتچیلاریندان بیری اولان دؤولت آبادی اؤز اثرینده حاقیندا بحث ائدیگیمیز انجومنلردن ان موهومونون بارسینده «روشديه مکتبی ماجراسی» (۳۹۳) باشلیغی آلتیندا موعین قئیدلر وئریمیشدیر. گنج یاشلاریندا بو انجومنلردن بیری نین فعالیتینده ایشتیراک ائدن م. ملکزاده «روس حۆکومتیندن بورج آماق» (۳۹۴) باشلیغی ایله، ناظیم اولایسلام کترمانی «شئیخ یحیانی ترجمه حالی» آدی بؤلمه ده، اندوارد براون، احمد کسروی و باشقا تاریخچیلر سیاسی انجومنلر حاقیندا موختلیف شکیلده معلومات وئریمیشلر.

۱۹۰۰-جو ایله چار حؤکومتیندن آلبان بورجا قارشى ان کسگین اعتراض روشدی مکتبینه توپلانمیش گیزلی انجومندن باشلادی. دؤولت آبادی نین یازدیغینا گؤره، بو انجومن امین اولسولطانین ایش باشینا گتیریلمهسی علئیهینه موباریزه آپارماق، ایصلاحات طرفداري اولان امین اولدؤوله نین یئیندن باش ناظیر وظیفه سینه گتیریلمهسی اوچون بیر دسته یئنی مفکورلی ضیالی موباریزلر طرفیندن یارادیلیمیشدی (۳۹۵).

امین اولدؤوله نین باش ناظیرلیگی دؤورونده «ماعاریف انجومنی» نرینده وطنپور ضیالیلارین ایشتیراکی ایله تهراندایا یئنی مفکوره یایان سیاسی جمعیتین یارادیلماسی نظره آلمیشدی. بو جمعیت اولکهنین سیاسی-ایقتیصادی مسالهلری حاقیندا آزاد صورتده موداکیره لر تشکیل ائتمکله، کوتله لرین اویانماسی اوغروندا موهوم رول اویانمالی ایدی (۳۹۶). دئمه لی، بو گیزلی، سیاسی انجومنین اساسی و تملی همین واختدا، یانی ۱۸۹۸-جی ایله قویولموش و چوخ گومان ائتمک اولار کی، او ایله بو انجومن گیزلی اولاراق، تشکیل ائدیلیمیشدی. امین اولسولطان حؤکومتی نین خاریجدن بورج آلماسی ایله علاقه دار اولاراق، کوتله لرین هیجانلانماسی و اعتیراضلاری دؤورونده بو جمعیتین فعالیتی داها دا آرتمیش و گئیشلنمیشدی.

امین اولسولطان حؤکومتینه قارشى سارای آداملاریندان بعضیلری، او جومله دن سارایدان کنار ائدیلیمیش، کنجمیش داخیلی ایشلر ناظیری وظیفه سی داشییان فرمانفرما، باش ناظیر وظیفه سینی توتماغا جهد ائدن محمود خان حکیم اولمولک و باشقالاری دا بعضی روحانیلرله البیر موباریزه آپاریردی (۳۹۷). بونلارین موباریزه سی ایله گیزلی، سیاسی انجومنین کؤهنه قورولوشون چیرکینلیکلرینه قارشى آپاردیغی موباریزه آراسیندا بؤوک فرق واردی. سیاسی، گیزلی انجومنین داشیدیغی مقصد تامامیله آیدین ایدی، بورادا هئچ بیر شخصین خصوصی و یا فردی منافعی نظرده توتولموردو. دوغرو دور، او زامان یارانمیش انجومنلر، جمعیتلر مونظم بیر تشکیلات کیمی موغین ماده لر اساسیندا ترتیب ائدیلیمیش مرانامیه مالیک دئییلدی، لاکین عومومیتله، او دؤورون انجومنلری ایران خالقلارینی مطلقیت اوصولی-ایداره سی ظولموندن خیلاص ائتمک، فردی حاکمیت یئرینه قانونی حؤکومت یاراتماقلا، عدالت و آزادلیق قایدالاری برقرار ائتمک آرزوسو داشی ییردی (۳۹۸). شو بهه سیز، بو کیمی آرزولارین اطرافیندا اولکهنین مؤوجود سیاسی و ایقتیصادی وضعیتیندن ناراضی اولان قوه لری، خورافات و جهالت ایچریسینده ساخانیلیمیش کوتله لر اویاتماغا، اوللاری موباریزه یه جلب ائتمگه چالیشان ضیالیلار توپلانیر، اولکهنین مستقیللیگی و آزادلیغی اوغروندا مطلقیت و خاریجی موستملیکه چیلره قارشى موباریزه ده مقصده چاتماق یوللارینی آختاریردیلر. بوتون بو طلب و شوعلار، یئری گلدیگه باش وئرن اعتیراضلار گیزلی، سیاسی انجومنلرین مرانامه لری نین ماهیت و مضمونونو تشکیل ائدی.

گیزلی انجومن ایلك فعالیتیه باشلادیغی دؤورده اولکهنین ایجتیماعی گتیریلیگی، مطلقیت اوصولی-ایداره سی نین یارامازلیغی، سیاسی، ایقتیصادی و مدنی اینکیشاف قارشیسیندا کؤهنه قورولوشون بؤوک بیر مانعه اولدوغو حاقیندا موختلیف عونوانلار آلتیندا مقاله لر، بیاننامه لر یازیر، اولکهدن خاریجده فارس دیلینده نشر اولان قزتلرده، او جومله دن کلکتته شهرینده چیخان «حیل المتین»، میصیره نشر اولان «توریا» قزتلرینده درج ائدییریدی. «حیل المتین» قزتینده چاپ ائدیلیمیش مقاله لر ایچریسینده شیخ یحیا کاشانی نین «مقاله-مخصوصه» (اؤزل مقاله) آدی ایله نشر ائدییردیگی بیر سیرا مقاله لر خصوصی اهمیتیه مالیک ایدی (۳۹۹). شیخ یحیا تهراندایا «ماعاریف انجومنی» طرفیندن ایتحادیه مکتبی نین موعلیم لریندن ایدی. او، اؤزونون ایمضاسیز چاپ ائدییردیگی مقاله لر ایله ایمپریالیزمه و فنودالیزمه قارشى گئدن موباریزه نین گؤرکملی نوماینده سی کیمی چیخیش ائدی، گیزلی، سیاسی انجومنین ایسته دیگی و آرزو ائدیگی بیر طرزده کؤهنه قورولوشو، مطلقیت اوصولی-ایداره سینی، قانونسوزلوقو ایفشا ائدی، بو کیمی چیرکینلیکلری اورتادان گؤتورمک یوللارینی دا موغین درجه ده گؤسترمگه چالیشیردی. گیزلی، سیاسی انجومن بو مقاله لرین مولیفینی تانیدیقدان و تاپدیقدان سونرا اونو اؤز سیرالارینا داخیل ائتمیش و بنله لیکله ده او، گیزلی انجومنین فعال عوضولریندن بیری اولموشدور.

مطلقیتی ایفشا ائتمکده و موباریز ضیالیلاری روهلاندیرماق و جورا تئندیرمکده، «مقاله مخصوصه» نین موهوم رولو اولموشدور. «حیل المتین»، «توریا» و باشقا قزتلرده درج ائدیلیمیش دیگر یازیلارین کوتله لر اویاتماقدا گوجلو تاثیر بوراخماسیندان دهشتلنن دؤولت باشچیلاری، خصوصیله امین اولسولطان بو قزتلرین ایرانا گتیریلمه سینی، اوللارین یاییلیب، اوخونماسینی قاداغان ائتمیشدی (۴۰۰). امین اولسولطان حؤکومتی نین بو بارده وئردیگی بیاننامه ده بنله یازیلیمیشدی: «... اولکهدن خاریجده نشر اولان قزتلر بیر چوخ ضرر و زیان تۇرده بیلرلر... بو قزتلر حؤکومتین گؤزله دیگی نتیجه نی وئره بیلرلر. محض بونا گؤره حؤکومتین فرمانینا اساسن بو کیمی قزتلرین ایرانا گتیریلمه سی و ایراندا یاییلماسی بو تاریخدن (۱۹۰۱-جی ایل اوکتیابر آییندان) اعتیبارن حیدی صورتده قاداغان ائدیلمیش... و گله جکده ده اوللارین ایرانا گتیریلمه سینه ایجازه وئریلمه حکمیر (۴۰۱). خاریجدن گلن مطبوعاتی آزاد ائتمک اوغروندا گیزلی، سیاسی انجومنین گؤستردیگی سعیلر نتیجه سیز قالدیقدان، انجومن اؤز عوضولریندن بیری نین آدینا تهراندایا قزت نشر ائدییرمک تشبوه گؤستردی. انجومن خاریجی ایشلر ناظیری نصروللا خان مویشیرولدؤوله واسیطه سیله قزت نشر ائدییرمک اوچون حؤکومتدن چوخ چتینلیکله ایجازه آلا بیلدیس، باش ناظیر امین اولسولطان مسالهدن خبر توتدوقدان سونرا اونون نشر ائدیلمه سی نین قارشیسینی آلدی. بونا گؤره ده گیزلی، سیاسی انجومن گیزلی قزت نشر ائتمگه باشلادی.

محمدعلی تربیتین یازدیغینا گؤره، ۱۹۰۱-جی ایله تهراندایا گیزلی بیر کومینه طرفیندن ژئلاتینله «لسان الغیب» آدی بیر قزت چاپ اولونور و یاییلیردی (۴۰۲). محمد صدر هاشیمی ده همین معلوماتی تکرار ائدرک علاوه ائدی کی، ۱۹۰۱ (هیجری قمری ۱۳۱۸)-جی ایله تهراندایا ژئلاتینله چاپ اولونوب گیزلی یاییلان «لسان اولغئیب»

قزنتی محمدعلی خان، شئیخ عبدالعلی موعبید، حاجی میرزه حسن روشدییه و شئیخ یحیا کاشانی کیمی بیر دسته وطنپرور طرفیندن امین اولسولطان آتابیگ علییهینه نشر ائدیلمیشدی (۲۰۰۳).

محمد صدر هاشیمی ۱۹۰۱-جی ایلین سونو، ۱۹۰۲-جی ایلین اوللرینده (هیجری قمری ۱۳۲۰-۱۳۱۹-جی ایل) تهراندا گیزلی انجومن طرفیندن نشر ائدیلن «غئیرت» آدلی باشقا بیر قزنت حاقیندا یازیر کی، بو قزنت «لئسان اولغئیب» قزنتینی نشر ائدن گیزلی انجومنین آدلاری یوخاریدا چکیلن مباریز عوضولری طرفیندن یازیلیر، ژلاتینله چاپ اولونور و یاییلیردی (۲۰۰۴)، «غئیرت» قزنتی همین انجومنین اورقانی اولموشدور (۲۰۰۵). دئمهلر، هر ایکی قزنتین موختلیف آدلار آلتیندا نشر ائدیلمه سینه باخما یاراق، اونلارین تشکیلاتچیلاری و ناشیرلری عئینی شخصلر اولدوغوندا، بو قزنتلر بیر گیزلی انجومه منسوب اولموشلار. اونلارین هر ایکسی بیر انجومنین اورقانی کیمی بیردی دگریندن سونرا نشر ائدیلمیشدیر. لاکین بو قزنتلرین هر هانسی نین نجه نؤمره چیخدیغینی، هم م. تربیت، هم ده صدر هاشیمی دقیق تعین ائده بیلمه میشلر.

گیزلی، سیاسی انجومن اؤزونون دیگر اورقانی، ورقه لرینی چاپ ائتدیرمک مقصدیله روشدییه مکتبی طلبه لری اوچون چاپا حاضرلانیلمیش کیتابچالارلا بیرلیکده مطبعه یه آپاراق، نشر ائتدیرمک ایسته بیردی. نشریات ناظیری بو ایشین قارشیسینی آلدی و عئینی زاماندا روشدییه مکتبی نین حؤکومت علییهینه گئدن گیزلی فعالیتله علاقه دار اولدوغونو باش ناظیر امین اولسولطانا معلومات وئردی. نتیجه ده روشدییه مکتبی نین موعلیملری و طلبه لری پولیس مامورلاری طرفیندن نظارت آلتینا آلتینلار (۲۰۰۶).

گیزلی، سیاسی انجومن کوتله لره خیطابین ترتیب ائتدیگی بیاننامه و موراجعتنامه لرینی مطبعه ده نشر ائتدیره بیلدی، گیزلی بوراخدیغی قزنتلر کیمی، اونلاری دا ژلاتینله چاپ ائتدیرمگه و یایماغا باشلادی. بو موراجعتنامه لر، خصوصن چار حؤکومتیندن آلیان بورجا قارشسی نشر اولونان ورقه لر اهالی ایچریسینده بؤیوک هیجان و امین اولسولطانا قارشسی درین نیفرت تۇرمکله نتیجه لندی. بو ورقه لرده کاشانی فخرولواعیطین آدلی شاعیرین سیاسی ایفشاندیجی شعرلری کوتله لر ایچریسینده گوجلو تاثیر باغیشلادی (۲۰۰۷).

گیزلی، سیاسی انجومن نشریات ساحه سینده موعین قدر مووفقیات قازانا بیلیمیشدی. او، گیزلی ورقه و قزنتلر یایماقدا موختلیف ایمکانلاردان ایستیفاده ائتمگه چالیشیردی. انجومن بو ورقه لری پوست، چوخ واخت آدی، نامعلوم شخصلر و حتا آز یاشلی طلبه لر واسیطه سیله موخته دیرلر، بؤیوک روحانلر، یوکسک روتبه لی دؤولت قوللوچولارینا گؤندیریر. بو ورقه لرده او، حاکیم قورولوشدان و اونون سیاستیندن ناراضی و اونا موخالیف اولدوغونو بیلدیریر، اؤلکه نین ایستقلالینا و قانونی بیر حاکیمیتین برقرار ائدیلمه سینه یاردیم گؤسترمگی هامیدان، خصوصیله روحانلردن طلب ائدیردی.

گیزلی، سیاسی انجومن اؤزونون نشر ائتدیردیگی گیزلی ورقه لرینی انجومنین گنج و فداکار عوضولریندن اولان مهدی ملیکزاده، محمد علی خان نصرت اولسولطان، موترحیم هومایون واسیطه سیله تهراندایا، حتا حاکیم عئین اولدووله نین اؤزونه بنله چاتدیریردی (۲۰۰۸). ورقه لر موظفالدین شاهین یاخین قوللوچولاریندان اولان مووقرولسلطنه نین (۲۰۰۹) و مؤعتمد خاقانین واسیطه سیله ساریا آپاریلیر، شاهین ایش اوتاغینا قویولوردو (۲۰۱۰).

گیزلی، سیاسی انجومنین گؤستریشی ایله روشدییه مکتبی نین موعلیملری درس واختیندا اؤلکه نین سیاسی وضعیتیندن، امین اولسولطانین اؤلکه یه ائتدیگی خیانتلردن دانیشیر، طلبه لری اویاتماغا و اونلاری مباریز روحدا تربیه ائتمگه چالیشیردی (۲۰۱۱). موعلیملرین چیخیشلارینی حاضرلاماقدا، گیزلی ورقه لری یازماقدا انجومنین گؤرکملی عوضولریندن اولان سید حسن مویدوالایسلام (۲۰۱۲) موثرولمولک (۲۰۱۳)، یحیا کاشانی فعاللیق گؤستریردی (۲۰۱۴).

روشدییه مکتبینده گئدن گیزلی فعالیت حاقیندا مکتبین مودیر موعاونی خانابا (۲۰۱۵) پولیس مامورلارینا خبر وئرمیش و اورادا فعالیت گؤسترن گیزلی انجومن عوضولرینی پولیسه تانیتمیشدیر (۲۰۱۶). دؤولت آبادی بو انجومنین کشف اولونماسی و عوضولری نین توتولماسیندا گیزلی انجومه عضو اولان بیر روحانی نین امین اولسولطانا خبر وئرمه سیندن دانیشیر. اونون آدی اثرده وئریلمیر. کسروک نین یازدیغینا گؤره میرزه حسن روشدییه نین کیچیک قارداشی میرزه حوسئین مکتب مودیری نین موعاونی واسیطه سیله امین اولسولطانین یانینا آپاریلیمیش، گیزلی انجومنین ایجلاسارلی و فعالیتی حاقیندا امین اولسولطانا خبر وئرمیشدیر (۲۰۱۷).

گیزلی، سیاسی انجومن عوضولرینه گلدی، دئمک لازیمدیر کی، دؤولت آبادی اؤز اثرینده انجومن عوضولری نین هامیسی نین آدینی چکمه میشلر، آنجاق سید حسن مویدوالایسلام، ایستعدادلی یازچی شئیخ یحیا کاشانی، میرزه حسن روشدییه و بیر ده تئلئقراف ایداره سی قوللوچولاریندان ۲۵ یاشلی محمدعلی نین آدلارینی قئید ائتمیشدیر (۲۰۱۸). شوبهه سیز، انجومنین عوضولری یالیز بو دؤرد نفردن عیبارت اولمامیشدیر. ائدوارد براون اؤزونون «ایران اینقیلابی» آدلی اثرینده گیزلی، سیاسی انجومنین عوضولریندن ۱۰ نفرین آدینی قئید ائتمیشدیر. آدلاری یوخاریدا گؤستریلیمیش ۴ نفردن علاوه، براون پوست-تئلئقراف ناظیری مهدی خان وزیر هومایون، مؤعتمد خاقان، میرزه محمد نوری، مووقرولسلطنه، محمدعلی خان قوام اولدووله و موثرولمولکون آدلارینی اؤز اثرینده گؤستریمیشدیر (۲۰۱۹).

گیزلی، سیاسی انجومن عوضولرینی و اونلارین فعالیتلرینی تعقیب ائدن پولیس مامورلارینا روشدییه مکتبی-نین مودیر موعاونینی و میرزه حوسئین طرفیندن وئرلمیش معلوماتدان باشقا، همین گونلرده سارایدا باش وئرمیش بیرحادیته انجومنین آچیلماسیندا و اونون عوضولرینی توتولماسیندا بؤیوک رول اوینامیشدیر. سارایین یاخین قوللوچوسو، عئینی زاماندا شاهین کورکنی اولان مووقرولسلطنه انجومن طرفیندن حاضرلانمیش ورقه-نی ظرفین ایچریسینده شاهین یازی میزی اوستونه قویدوغو زامان شاه اونو گؤرور و انجومنین یایدیغی ورقه-لرین کیمین واسیطه-سیله سارايا گتیریلمه-سینی باشا دوشور. پولیس مامورلاری عذاب و ایشکنجه ایله مووقرولسلطنه-دن انجومن عوضولرینی آدلارینی اؤیرنیرلر(۲۰۰۷). آدلاری معلوم اولان عوضولرین توتولماسی ایجرا ائدیلمیش. پوست-تئلئقراف قوللوچوسو محمدعلی خانی توتماق ایسته-دیگده، او اؤزونو دامدان آتیر و بیر نئچه ساعاتدان سونرا پولیس ایداره-سینده اؤلور(۲۰۱۱). شیخ یحیا کاشانی حبس ائدیلمیش مشهور نارین قالا زیندانینا گؤندریلمیش(۲۰۱۲). سید حسن مویدولایسلام او زامان تهرانی حاکیمی اولان عئین اولدووله-نین ائوینه سیغینیر. عئین اولدووله ایسه اونو ۶۳ شخصی کندلریندن بیري اولان موبارک آباد آدلی مالیکانه-سینه گؤندرمکله، آغیر جزادان خیلاص ائدیر(۲۰۱۳). روشدییه مکتبی-نین مودیری میرزه حسن روشدییه مشهور موحتئید حاجی شیخ هادی نجم آبادی-نین ائوینه پناه آپارماقلا، اؤزونو حؤکومت مامورلاری الیندن خیلاص ائدیر(۲۰۱۴)، باشقالاری ایسه هر بیري بیر یئره سورگون ائدیلمیش.

جاوان یاشلاریندان گیزلی، سیاسی انجومنین عوضولریندن اولان، انجومنین ورقه-لرینی یایماقدا فعالیت گؤسترن ملیکزاده بو تاریخی هادیته-نی شرح ائدرکن، انجومن عوضولرینی سایینی داها چوخ ۱۸ نفر قئید ائتمیشدیر. ملیکزاده-نین قئیدلریندن بئله بیر نتیجه چیخارماق اولار کی، مرکزی «روشدییه» مکتبینه اولان گیزلی سیاسی انجومندن باشقا، فعالیت مرکزی دؤولت-آبادی-نین ائوینده اولان دیگر بیر گیزلی انجومن ده اولموشدور کی، بورادا شرطی اولاراق، اولارای بیرینجی و ایکینجی انجومن آدلاندیرماغی لازیم بیلیریک. ایکینجی انجومن اؤز ایجلاسارینی هر هفته چرشنه گنجهلری چوخ گیزلی صورتده حاجی میرزه یحیانی ائوینده تشکیل ائدیر، حؤکومتین سیاستین، خصوصیه-لر اونون آدیغی بوج علییه-نه موداکیره-لر، چیخیشلار ترتیب ائدیر، ورقه-لر یاییر، خارجی مطبوعاتا مقاله-لر گؤندیرر و همچنین دونیانین بؤیوک دؤولت-لرینی خارجی ایشلر ناظیرلیک-لرینه ایرانین روسیادان آدیغی بورجلار حاقیندا اعتراض و شیکایت تئلئقرا-ملاری گؤندیردی(۲۰۱۵). بو انجومنین گیزلی نشر ائدیگی ورقه-لرین بیرینده بئله یازیلیردی: «ایرانین حؤکومت باشچیلاری، سارايا آدمالاری اؤز شخصی منافعلری خاطرینه ایرانی اؤزگه-لره ساتیرلار»(۲۰۱۶). اؤزورقه-لر م. ملیکزاده-نین و اونون کیمی باشقا طلبه-لر واسیطه-سیله تهرانی هر یئرینده، حتا حؤکومت دایره-لرینه قدر یاییلمیش.

فعالیت مرکزی دؤولت-آبادی-نین ائوینده اولان ایکینجی گیزلی انجومنین عوضولری صدراولعولما، سولئیمان خان مئیکده، حاجی شیخ مهدی کاشی، حاجی میرزه محمدعلی دؤولت-آبادی، محمدعلی خان نوصرت اولسولطان، شیخ محمد رفیع تار، اعتیضاد اولحوکما، مؤعتمد خاقان، میرزه یحیا دؤولت-آبادی و ملیکولموتکلیمیندن عیبارت ایمیشلر. گیزلی ورقه-لری یایان گنجلر ده بو انجومنه منسوب ایدیلر(۲۰۱۷).

ایکینجی انجومنین ورقه-لرینی سارايا و شاها چاتدیران همین انجومنین عوضوو مؤعتمد خاقان ایدی. او، گیزلی ورقه-لری چوخ احتیاطلا سارايا آپاریر، اورادا خلوت شاهین اوتاغینا ائماقلا اونون نظرینه چاتدیریردی(۲۰۱۸). لاکین مؤعتمد خاقان بیرینجی گیزلی انجومنین ده عوضوو اولدوغونا گؤره، مووقرولسلطنه-نین توتولماسی و بیرینجی انجومنین داغیدیلماسی ایله علاقه-دار اولاراق اؤز فعالیتینی داوام ائدییره بیلمهدی.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، بیرینجی گیزلی سیاسی انجومنین حؤکومت طرفیندن توتولموش عوضولری ایچریسینده مؤعتمد خاقان ایستینا اولماقلا، ایکینجی انجومنه منسوب اولان عوضولرین هئچ بیرسی-نین آدینا تصادوف اولونمور. دئمه-لی، ایکینجی انجومن پولیس مامورلاری طرفیندن «کشف» اولونمامیش و اونون عوضولری توتولمامیشدیر. مؤعتمد خاقانین توتولماسی-نین سببی ایسه اونون مووقرولسلطنه ایله بیرلیکده سارايدا قوللوک ائتمه-سی، بیرینجی تانیمالاری اولموشدور. دئمه-لی، مووقرولسلطنه اؤز همکاری مؤعتمد خاقانی تانیدیغی و اونون ایشلریندن خبردار اولدوغو اوچون اونون آدینی انجومن عوضولری سیراسیندا پولیسه دئتمیشدیر. بورادان بئله بیر نتیجه-یه گلیمک اولار کی، مووقرولسلطنه-نین ایکینجی گیزلی انجومن ایله علاقه-سی اولمامیش و اونون عوضولرینی تانیمامیشدیر.

بورادا بیزیم شرطی اولاراق، بیرینجی و ایکینجی آدلاندیردیغیمیز انجومنلرین واحید بیر تشکیلات اولدوغونو گومان ائتمک اولار، آنچاق دئمک لازیمدیر کی، گیزلی سیاسی انجومنین میرزه یحیا دؤولت-آبادی-نین ائوینده ایجلاسارلار آپاران، اورانی اؤزونه مرکز ائدن تشکیلات پولیس مامورلاری طرفیندن «کشف» ائدیلمه-میش قالمیش، اونون دیگر تشکیلاتی، یانی مرکزی روشدییه مکتبی اولان تشکیلاتی پولیس طرفیندن آچیلیمیش، عوضولریندن چوخو توتولموش و داغیدیلیمیشدیر.

بیرینجی، ایکینجی انجومنلر ایستر واحید بیر تشکیلات، ایسترسه بیر تشکیلاتین آیری-آیری اؤزکلری و یا بؤلمه-لری اولسا دا اولار اؤز موباریزلرینده آپاردیقلاری سیاستده واحید بیر خطی، ایمپریالیستلرین موستملیکه-چی سیاستینی، بو سیاسته تابع اولان موطلقیت اوصولی-ایداره-سی باشچیلاری-نین ساتقینلیغینی و خیانتینی ایفشا ائتمک، کوتله-لری همین ساتقینلیغا قارشى موباریزه-یه جلب ائتمک خطینی حیانا کنجیرمک ایسته-میشلر.

بیرینجی سیاسی و گیزلی انجومن عوضولری توتولدوقدان، پراکنده ائیدلیکدن سونرا موترقی قوهلر، معاریف و مدنیت اوچاقلاری امین اولسولطان حؤکومتی طرفیندن داها شیددتلی تعقیبلره معروض قالدیلار. بئله بیر شرایطده ایکینجی انجومنین فعالیتی ضعیفله بیر. لاکین آز مودت سونرا اولکده حرکات گوجلنهرک، یئنی موباریز تشکیلاتلار یارادیلدقدار، همین انجومن داها گئیش فعالیتیه باشلاپا بیلیر.

ایجتیماعی ضیدیتلرین کسگینلشدیگی دؤورده تبریزده یارانمیش سیاسی جمعیتلر و اونلارین رولو (۱۹۰۳-۱۸۹۷ جو ایللرده)

۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا ایران شهرلرینده، خصوصیه تبریزده مولکدارلار و بؤوک تورپاق ساحه لری اولان روحانیلر چوخ ایشلنن ارزاق ماللارینی، بیرینجی نؤوبه ده تاختیلی انبارلاردا مؤحتکیرلیک مقصدیه ساخلاماقلا باهالیق و آجلیق تۆردهرک، یوخسول و زحمتکنش اهالی نین آجیناجاقلی وضعیتینی داها دا آغیرلاشدیریردیلار. یوخسول کوتله لری آجلیغا قارشى عوصیانلاری، مؤحتکیرلرین تاختیل انبارلارینی داغیداراق اؤز آرالاریندا بؤلوشدورمه لری بعضی حاللاردا قانلی حادثه لری باش وئرمه سیله ده نتیجه لنیردی.

بو جور خالق چیخیشلاریندا کیشیلره یاناشی، یوخسول قادیلار دا فعال ایشتیراک ائیدیردیلر، ۱۸۹۱-جی ایله «تنبه کی عوصیانی» ندا یاخیندان ایشتیراک ائدن قادیلار، خصوصیه زئینب و اونون موباریز قادین دسته سی باهالیق و آجلیق ایللرینده، مؤحتکیرلره و وارلیلارا قارشى موباریزده چوخ فعالیت گؤسترمیشلر. ایران تاریخچیلریندن کریم طاهیرزاده گنج یاشلاریندا شاهیدی اولدوغو چؤرک عوصیانلاریندان دانیشارکن، زئینب حاقیندا بئله دئیر: «زئینب ان موهوم فعالیتلریندن بیر تبریزده آجلیق گونلرینده مولکدارلارین انبارلارینی آراییب تاپماق، اونلارین قاپیلارینی سیندیراراق، تاختیلی یوخسوللارا پابلاماق ایدی. اونون بو ایشی نین قارشیسینی آماغا هنج کسده جورات یوخ ایدی» (۲۶۹).

شنشگیلانی طاهیرزاده نین وئردیگی معلوماتی ۱۸۹۶-۱۸۹۵-جی ایللره عاید ائده رک میرزه فروخ آدلی بیر شاعیرین «زئینب» (۲۳۰) پاشا حرکاتی» آدلی یازدیگی شعرین متنینی ده وئرمیشدیر (۲۳۱).

فئید ائتمک لازیمدیر کی، شنشگیلانی نین میرزه فروخدان گئیردیگی شعر پارچاسی ۱۸۹۶-۱۸۹۵-جی ایللرین آجلیغینا عاید دئیلدیر. بو شعرده مولکدار روحانیلردن نظام اولعولمایا قارشى یوخسول کوتله لری چیخیشی و بو ایشده «زئینب پاشا» نین فعالیتی تصویر ائدیلمیشدیر کی، همین حادثه اصلنده ۱۸۹۸-جی ایل اوقوست آیندا باش وئرمیشدیر. ۱۸۹۸-جی ایله تبریزده باش وئرمیش چؤرک عوصیانی نین شخص موشاهده ائدن کریم طاهیرزاده نظام اولعولمانین تاختیل انبارلارینی، ائوی نین غارت ائدیلمه سینده، یاندریلما سیندا، بو حادثه ده نظام اولعولمانین آداملاری نین اؤلدورولمه سینده زئینب پاشانین ایشتیراک ائتمه سینینی اونون فعالیتی نین سون دؤورو کیمی فئید ائتمیشدیر (۲۳۲).

احمد کسروی نین یازدیغینا گؤره ۱۸۹۸-جی ایلین یاپیندا باش وئرمیش بو حادثه ده هر ایکی طرفدن - هم یوخسول اهالی، هم ده نظام اولعولمانین ائوی نین سیلاحلی مودافیعه چیلری طرفیندن اؤنلر اولموشدور (۲۳۳).

تبریز حادثه لری حاقیندا «حبل المتین» فزئینده، اطرافلی صورتده بحث ائدیلمیش، آیری تورپاق صاحبیلرین یاراندیقلا ری باهالیق و آجلیق قارشیسیندا یوخسول کوتله لری عوصیان قالدیرمالاری، نظام اولعولمانین تهرانا قاجماسی و س. حاقیندا گئیش ایضاحات وئریلمیشدیر (۲۳۳).

کریم طاهیرزاده نین «زئینب پاشا» حاقیندا وئردیگی قئیدلرینده او زامان اهالی ایچری سینده یاپیلمیش بئله بیر فیکره ده ایشاره ائدیلمیشدیر کی، گویا زئینب آدلی عوصیانچی قادین اولمامیشدیر، یوخسول کوتله لری اؤز آردینجا آپاران زئینب و اونون موباریز قادین دسته سی ایسه بیر نچه قادین چارشابی اؤرتموش کیشیلریمیشلر (۲۳۴) کی، اونلار بو واسیطه ایله بیر طرفدن حؤکومت مامورلاری نین، قاراگوروهجو سیلاحلی دسته لری نین موقاویمتینی قیریر، دیگر طرفدن اهالین عوصیانا سؤوق ائتمگه چالیشیرمیشلار.

بو فیکرین نه قدر دوزگون اولوب- اولماماسی نین بورادا ایشیقلا ندیریلما سی قارشیا قوبولموش مساله نین ماهیتینده دیشیکلیک یارانمیر. اساس مساله او دؤورده تبریزده ایستیمارچیلار قارشى خالق موباریزه سی نین یئتیشمه سی و اونون کوتله وی فورما آلماسیدیر. یوخسول کوتله لری ن ناراضی لیغینی موتشیکیللشدیریب اونلاری عوصیانا قالدیرماق ایستر زئینب باشچیلیغی ایله، ایسترسه کیشیلرین زئینب آدی ایله گؤردوکلی موهوم ایشلر بیزه، موعین بیر مرکز طرفیندن تشکیل ائدیلمیش. او دؤورده تبریزده کوتله لری اویاتماق، اونلاری کؤهنه

قورولوشون چیرکینلیکلرین، مطلقیتین طولمونه قارشى موباریزه قالدیرماق مقصدی داشیان بیر نجه گیزلی جمعیتله تصادوف اولونور. بو اثرده همین جمعیتلرین یارانماسی و فعالیتلری ایشیقلا ندیریلجاقدیر.

ایران تاریخچیلریندن مهدی ملیکزاده مشروطه اینقیلابیندان اول باشقا ویلایتلره نیسبتن تبریزده داها چوخ آزاد فیکرلی ضالیلار اولماسی نین سببلریندن بیرینی آذربایجان ضالیلاری نین و تاجیرلری نین قونشو روسیادا گئدن آزادلیق حرکتیندان و روس وطنپرورلری نین ایرتیجاعچی چار دؤولتینه قارشى آپاردیقلا ری موباریزه دن خبردار اولمالاری ایله باغلا ییر(۲۳۵). اور مطلقیت اصولی-ایداره سی نین ایرانین باشقا یئرلرینه نیسبتن تبریزده داها آزغین حرکت ائدیگی اوچون اورادا گئیش انجومنلرین و جمعیتلرین تشکیل ائدیلمه سینه ایمکان اولمادیغینا خصوصی اولاراق ایشاره ائدیر. اونون یازدیغینا گۆره موترقی ضالیلارین فداکار نوماینده لری گیزلی ییغیشاراق، اولکه نین وضعیتى، خالقین مطلقیت اصولی-ایداره سیندن خیلاص ائدیلمه سی حاقیندا فیکر موبادیله سی آپارماغا تشیوت ائدیردیلر(۲۳۶). احمد کسروی یازیر کی، «دوغوسو بودور کی، مطلقیتین مرکزی تبریز ایدی... آزادلیغین ان غدار دوشمنی(۲۳۷) تبریزده ایدی... اور تکجه تبریز حرکتی نین قارشیسینی آماقلا کیفایتلنمیر، بوتون ایراندا باش وئرمیش موترقی حرکتین قارشیسینی آماق اوچون جان آتیردی(۲۳۵).

بئله بیر آغیر شرایطده گیزلی، سیاسی ییغینجاقلارین یارانیب فعالیت گؤسترمه سی، تهراند اولدوغو کیمی، ایلك واختلار تبریزده ده ماعاریف و مدنیتین اینکیشاف ائدیلمه سی اوغروندا آپاریلان فعالیتله قیریلماز صورته باغلی اولموشدور. موترقی و موباریز ضالیلار مکتبلرده، قزئت رئاکسیالاری نزدیکه ماعاریف و مدنیت ایشلریله یاناشی اؤز گیزلی، سیاسی درنک و یا جمعیتلرینی ده یارادیردیلا ر. ایرتیجاعین مرکزی اولان تبریزده او زامان ماعاریف، مدنیت ایشلری ایله مشغول اولماق، بئنی اوصولدا مکتب اچماق و یا قزئت نشر ائتمگین اؤزده بؤیوک چتینلیکله راست گلیردی. بوتون بو چتینلیکله و مانعله رله باخمایاراق، تبریزده موترقی ضالیلار طرفیندن یارادیلیمیش بیر نجه گیزلی، سیاسی جمعیتله تصادوف اولونور کی، اولارین خصوصی آدلاری اولمادیغینا گۆره، بورادا شرطی اولاراق، سیرا نؤمره لرله قئید اولونورلا ر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، ۱۹-جو عصرین آخیرلاریندا ایرانین بوتون شهرلرینده اولدوغو کیمی، تبریزده ده ساوادسیزلیق، دینی خورافات چوخ گوجلو ایدی. روشدییه(۲۳۹)، کمال(۲۳۹) ایراهیم شمساور(۲۴۰) کیمی ضالیلارین آچدیقلاری بئنی تیپلی مکتبلر ایرتیجاعچی روحانیلرین فیتنه کارلیغی ایله داغیدیلیر(۲۴۱)، اولارین موسیسلری و موعلیملری دینسیزلیکده، بابیلیکده نؤهمتلندیریلیر و هر جور محرومیتله دوچار اولوردولار. بئله بیر شرایطده موباریز و موترقی ضالیلارین ایستیفاده ائدیکلری ایلك قزئت «الحدید» قزئتی ایدی. بو قزئت ۱۸۹۷-جی ایله میرزه حوسئین خان عدالتین رئاکتورلوغو ایله و بیر نجه ضالی نین فعال ایشتیراکی ایله نشر ائدیلیردی(۲۴۲).

احمد کسروی ۱۹-جو عصرین سون ایللری حادیتله رینه ایشاره ائده رکی، بیر نجه نفر اینقیلابچی ضالی نین آدلارینی قئید ائتدیکن سونرا میرزه حوسئین خان عدالت، علیقولو صفراوف، سید حسن تقی زاده نین(۲۴۳) «حیل المئین» ده و باشقا قزئتلرده اؤز یازی و مقاله لری ایله چیخیش ائدیکلرینه خصوصی دیقت وئری ر. بونلاردان میرزه حوسئین خان عدالتین تبریزده «الحدید» قزئتی نین نشر ائتمه سینی آیرجا قئید ائدیر(۲۴۴). مهدی موجهتهدی نین وئردیگی معلوماتا اساسن سید حسن تقی زاده «الحدید» قزئتی نین رئاکتورو اولان میرزه حوسئین خان عدالتین ائوینده سید حسن شریفزاده، ابولضیا، صفراوف، تربیت و باشقالاری ایله بیرلیکده ایجلاسلا ر تشکیل ائدیردیلر(۲۴۵).

«الحدید» قزئتی نین نشری ایله علاقه دار معلوم اولور کی، ۱۸۹۷-جی ایلدن اعتیارن تبریزده کیچیک سیاسی ییغینجاقلا ر و یا قرویلار یارانیب فعالیتله باشلامیشلا ر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، شرطی اولاراق بیرینجی گیزلی قروپ آدلاندیردیغیمیز همین بو دسته طرفیندن نشر ائدیلن «الحدید» قزئتی نین یالنیز ۳ نؤمره سی چیخمشدیر(۲۴۶). لاکین «الحدید» قزئتی نین نشری دایاندیریلدیقدان سونرا بیرینجی قروپون گؤرکملی عوضولریندن اولان علیقولو صفروفون رئاکتورلوغو ایله «احتیاج» آدلی دیگر بیر قزئت نشر ائدیلمگه باشلا دی. «احتیاج» قزئتی نین بیرینجی نؤمره سی ۱۸۹۸-جی ایل اییونون ۶-دا نشر ائدیلمیشدیر(۲۴۷). قزئتین بیرینجی صحیفه سینده وئریلمیش باشلیق بئله دیر: «بو قزئت صنایع، تجارت و دیگر فایدالی میلی مسالهلر حاقیندا بحث ائده جکدیر»(۲۴۸). «آذربایجانین ماعاریفی تاریخی» آدلی اثرده «احتیاج» قزئتی نین بیرینجی صحیفه سینده بو باشلیغین وئریلمه سینده موعین و خصوصی مقصد اولدوغونا ایشاره ائدیلی ر و گؤستریلی ر کی، قزئتین نؤمره لرینی اوخودوقدا، اورادا ایجتیماعی وضعیتین کسگین تنقیدی، خالقی آزادلیغا و اینکیشافا چاغیران، اولارای غفلت یوخوسوندان اوباتماق مقصدی داشیان(۲۴۹) میلی صنایعین اینکیشاف ائدیلمه سی، داخیلی سرما یانین توپلانماسی اوغروندا تدبیر گؤرولمه سینی طلب ائدن ماتریاللارین خصوصی یئر توتماسی گۆزه چارییر(۲۵۰). ائله بونا گۆره ده، اونون یازیلاری محمدعلی میرزه نین و حؤکومت دایره لری نین خوشونا گلمه میش و قزئتین نشری دایاندیریلیمیشدیر. «احتیاج» قزئتی ۷ نؤمره دن آرتیق نشر ائدیلمه میشدیر(۲۵۱).

«احتیاج» قزئتی باغلاندیقدان سونرا علیقولو صفراوف «اقبال» قزئتی نین نشر ائتمگه باشلامیشدیر. قزئتین بیرینجی نؤمره سی ۱۸۹۸-جی ایل آوقوستون ۱۸-ده چاپ ائدیلمیشدیر(۲۵۲). «اقبال» مضمون و مقصد

اعتیباریله «احتیاج» قزنتی نین عئینی و اونون داوامیدیر. «ایقبال» نین بیرینجی نؤمره سی دئمک اولارق کی، «احتیاج» نین ۸-جی نؤمره سی یئرینه نشر ائدیلمیشدیر. ایستر «احتیاج»، ایسترسه «ایقبال» قزنتلری نین مقاله لری نین یازیلاری همین بیرینجی گیزلی، سیاسی قروپون عوضولری نین قلمی ایله یازیلاراق، اولارین مقصدلرینی کوتله لره چاتدیرماق اوچون ایستیفاده ائدیلمیشدیر.

بیرینجی گیزلی قروپ اؤز فعالیتینده قزنت نشر ائتمکدن علاوه، ۱۸۹۹-جو ایله تیریزده «تربیت» آدلی یئنی بیر مکتب تاسیس ائدی. قروپون عوضولریندن ابولصیا مکتبین مودیر، محمدعلی تربیت، سید حوسئین خان عدالت، تقیزاده و باشقالاری دا موعلیملیک صیفتیله مکتبی اداره ائدیردیلر (۴۵۳). بو مکتب تیریزده یئنی اوصول ایله تاسیس ائدیلمیش دوردونجو مکتب ایدی. اهالی طرفیندن حوسن رعیتله قارشیلانان مکتبه آر مودت عرضینده چوخلو طلبه توپلاندي، لاکین بئله بیر مکتبین عؤمرو اوزون سورمه دي (۴۵۴).

۱۹-جو عصرین، آخیرلاریندا چوخلو زحمت و سعی نتیجه سینده تاسیس ائدیلمیش یئنی مکتبلر ایرتیجاعچی روحانلر طرفیندن داغیلدیغی و غارت ائدیلمیگی کیمی «تربیت» مکتبی ده داغیلدی. محمدعلی میرزه نین سارایی ایله یاخین علاقه سی اولان ایرتیجاعچی و فیتنه کار روحانلردن سید محمد یزدی دینی خورافاتا قاپلمیش عوام جاماعاتدان بیر دسته اؤز باشینا توپلایاریق، «تربیت» مکتبینه هوجوم ائتمیش و اورانی داغیتیمیشدیر (۴۵۵). مطلقیتین و ایرتیجاعچی روحانلرین چیرکین عمللری ماعاریف پرور ضیالیلارین، او جومله دن بیرینجی گیزلی، سیاسی قروپون عوضولری نین موکاویمتینی قیرا بیلمه دی. ۱۹۰۰-جو ایله تیریزین ماعاریف پرور و وطنپرور ضیالیلاریندن بیر دسته سی «آذربایجان ماعاریف انجومنی» تشکیل ائدیله. بو انجومه یئنی اوصول مکتبلری نین مودیرلری و موباریز ضیالیلاردان بیر نجه سی داخیل ایدیلر (۴۵۶).

«آذربایجان ماعاریف انجومنی» ۱۹۰۰-جو ایلدن ۱۹۰۳-جو ایله دک ماعاریف و مدنیتین اینکیشاف ائدیلمه سینده قارشیدا دوران چتینلیک و مانع لره موباریزه ده بیر نجه مکتبین تاسیس ائدیلمه سینه مووفق اولما بیلیمیشدی. انجومنی تشکیل ائدن و اونولا دایم همکارلیق ائدن ضیالیلاردان سید حوسئین موستشاری، حاجی آخوند، میرزه احمد بصیرت، ایبراهیم شمساور، حاجی میرزه احمد مودریس میرزه عبدولعلی زئینی، میرزه علی روشدی، میرزه حوسئین خان کمال، سید حسن شریفزاد، محمدعلی تربیت، سید حوسئین خان عدالت، محمد ابولصیا، میرزاغا فرشی، سید حسن تقیزاده، میرزه حوسئین واعیظ، میرزه جاواد ناطیق، کاظیمزاده، حاجی رحیم بادکوبه چی، حکاکباشی، حاجی ایسماعیل هریری، حاجی محمد هریری، مؤعمد اولتوجار، حاجی الکبر اهرابی، حاجی علی داوافوروش، میرزه علی خان پزئشکی، میرزه رضا خان تربیتین آدلارینی چکمک اولار (۴۵۷). اولارین چوخو ماعاریف انجومنینده عضو اولماق و ماعاریفی اینکیشاف ائدیلمکله بیرلیکده، سیاسی جمعیتلری و تشکیلاتلاری یارادان دیگر اینقیلاچی ضیالیلارا البیر کوتله لری ایجتیماعی حیاتا جلب ائتمکله، بو حرکاتین غلبه سی اوغروندا فداکارلیقلا، موباریزه آپارمیش و اؤز سیاسی جمعیتلری نین گیزلی ساخالنیلما سی و حؤکومت مامورلاری نین ایینه کئچمه مه سی اوچون ماعاریف انجومنی عوضولویوندن ایستیفاده ائتمیشلر.

موباریز و اینقیلاچی ضیالیلار عئینی زاماندا او زامان تیریزده تشکیل ائدیله هر هانسی بیر بیغینچاقدان دموکراتین فیکیرلری یا یماق، کؤهنه قورولوشون مورتجع ماهیتینی آچیب گؤسترک اوچون ایستیفاده ائتمگه چالیشیردیله.

واختیله پاریسده طبیی تحصیل آلمیش اولان لوقمان اولمالیک ۱۸۹۹-جو ایله تیریزده لوقمانیه آدیندا بیر مکتب آچیر و فرانسالی هانری روناردا بیرلیکده همین مکتب دن موترقی فیکیرلرین یا ییلما سی اوچون ایستیفاده ائتمگه باشلاییر (۴۵۸). مکتبین دیرئکتور موعاونی، ایرانین مشهور دموکرات شاعیرلرین ادیب اولمالیکین ۱۹۰۰-جو ایله مکتبین نزدیکده تشکیل ائدیلمیگی ادبی انجومنین و اونون نشر ائدیلمی «ادب» قزنتی نین بو فیکیرلرین یا ییلما سینا داها بؤیوک تاثیر اولموشدور. تیریزده موترقی ضیالیلارین چوخو، او جومله دن گیزلی جمعیتلرین عوضولری بو انجومه داخیل اولماقلا (۴۵۹) اؤز مقصدلرینی حیاتا کئچیرمکده اوندان ایستیفاده ائتمگه چالیشمیشلار.

شرطی اولاراق بیرینجی آدلاندریلیمیش گیزلی، سیاسی قروپ ۱۹۰۳-جو ایله «گنجینه فنون» آدلی بیر مجموعه نشر ائتمگه باشلاییر. بیر ایل عؤمرو اولان بو مجموعه محمدعلی تربیت، سید حوسئین خان عدالت، تقی زاده و میرزه یوسف خان اعتیصام اولمولکون واسیطه سیله یازیلیب چاپ ائدیله دی. اونون بیرینجی نؤمره سی ۱۹۰۳-جو ایل ایول آیی نین ۳۰-دا نشر ائدیلمیشدیر (۴۶۰). کسروی نین یازدیغینا گؤره «گنجینه فنون» نشر ائدنلر و اولارین همکارلاری عدالتین ائوینده توپلاناراق بیغینچاقلار، ایجلاسار تشکیل ائدیله، اؤلکه نین احتیاجلارینی و خالق کوتله لری نین آغیر وضعیتینی موذاکیره ائدیردیلر (۴۶۱). بیرینجی سیاسی، گیزلی قروپون عوضولری کؤهنه قورولوشون چیرکینلیکلرینی، مطلقیت اوصولی-ایداره سی نین یارمازلیغینی آچیب گؤسترک، اهالی نین قانونی و دموکراتیک حؤکومت یارتماق اوغروندا- موباریزه یه قالدیرماغا چالیشیردیله.

همین واختلاردا تیریزده دیگر بیر گیزلی، سیاسی بیغینچاقا و اونون فعالیتینه تصادوف اولونور. بو دسته نی بیر شرطی اولاراق ایکنجی گیزلی، سیاسی قروپ آدلاندریریق. بیغینچاغین گؤرکملی عوضولریندن علی موسیو، حاجی رسول صدقیانی، جعفر آغا گنجه ای، میرزه علسگر خویی و آغا محمد سالماسینی گؤسترک اولار (۴۶۲).

ایکینجی گیزلی، سیاسی قروپون گۆرکملی عوضولریندن اولان علی موسیؤ (۲۶۳) بیر سیرا خارجی اۆلکهلرده، او جومله دن روسیادا، آروپانین بعضی اۆلکهلرینده اولموش، بیر مودت ایستامبولدا یاشامیش موباریز و تجرویه لی ضیالیلاردان بیری ایدی. علی موسیؤ فرانسایا اینقیلابلاری تاریخینی یاخشی بیلیردی و اؤز دانیشیقلا ریندا همیشه فرانسایا زحمتکش لری نین موباریزه تاریخیندن میثاللار گتیریردی (۲۶۴).

ایکینجی گیزلی، سیاسی قروپون دیگر عوضولری ده حاضرلیقلی و دونیا گۆرموش ضیالیلاردان عیبارت ایدی. اونلار ماعاریف و مدنیتدن داها چوخ سیاسی فعالیتله مشغول اولور، خصوصیه کۆهنه قورولوشون ماهیتینی، مطلقیت اصولی-ایداره سی نین یارامازلیغینی ایفشا اتمکله کوتله لرین اویانماسینا، اونلاری ایستیقلا و آزادلیق اوغروندا موباریزه یه قالدیرماقدا وار قووه لری ایله چالی شیردی لار. بو قروپون فعالیتینده گیزلی ورقه لر نشر اتمک داها موهوم یئر توتوردو. اونلار اۆلکه داخیلینده و قونشو اۆلکهلرده باش وئرن هر هانسی موهوم بیر ایجتیماعی و سیاسی حادثه نی خالق کوتله لرینین منافع یی نوقطی یی نظریندن ایضاح ائده رک، اونو یازیلی شکیده، ورقه لر واسیطه سیله اهالییه چاتدیریردلار.

ایکینجی قروپون تشکیلی تاریخینی، گۆسترن الده هئچ بیر یازیلی سند یوخدور. لاکین اونون تشکیلاتچیلاری نین و فعال عوضولری نین حیاتی و فعالیتی گۆستری ک، بو دسته بیرینجی گیزلی قروپدان آز سونرا، یانی ۱۹-جو عصرین سون ایللرینده مئیدانا چیخمیشدیر.

ایکینجی گیزلی، سیاسی قروپون ان گۆرکملی ایشرلریندن بیری روسیایا-دموکرات فهله پارتیاسی نین قافقاز تشکیلاتلاری ایله علاقه ده اولماسی ایدی. البته، بو علاقه حاقیندا لازیمی ماتریال و سندین الده اولماماسی، بو ساحه ده گنیش و دقیق ایضاحات بؤیوک چتینلیک یارادیر، لاکین احمد کسروی نین یازدیغینا گۆر، بو علاقه نین اساس واسیطه چیسسی جاولفا گۆمروک ایداره سی قوللوقچولاریندن اولان بخشعلی آغا آدلی بیر ضیالی شخص اولموشدور. روسیایا اینقیلابچیلاری نین قافقاز شهرلرینده یادیقلاری اینقیلابی ورقه لر، موراجعتنامه لر، همین بخشعلی واسیطه سیله تیریزین سیاسی، قروپلارینا گۆندریلیردی (۲۶۵). تیریزین گیزلی، سیاسی قروپلاری طرفیندن قافقاز شهرلرینه گۆندریلمیش آدمالار بخشعلی نین واسیطه سیله گۆروشور و وئریلمیش تاپشیریغی یئرینه یئتیریردی (۲۶۶).

ایکینجی گیزلی، سیاسی قروپون بو موهوم فعالیتی، یعنی روسیاسوسیال-دموکرات فهله پارتیاسی نین قافقاز تشکیلاتی ایله علاقه ساخلاماسی، بو تشکیلاتلارین نشر ائدیگی گیزلی، اینقیلابی ورقه لرین تیریزده و ایرانین دیگر شهرلرینده یایلماسی ایشری نین حیاتی کتچیرلمه سی اونا گۆره قییمتلی ایدی ک، همین بو ورقه لر کوتله لرین اویانماسینا، اونلارین هیجانلانمالاریندا بؤیوک رول اویناییردی. «قیام آذربایجان و ستارخان» اثری نین مولیفی ایسماعیل امیرخیزی اؤزونون ترجمه یی-حالیندا گۆستری ک، روسیادان گتیریلن سیاسی ورقه و بیاننامه لردن بیر نجه سی حاجی مهدی کوزه کونانی واسیطه سیله اونون ایینه کتچمیش، اونا چوخ تاثیر باغیشلامیشدی (۲۶۷).

معلوم اولدوغو کیمی، حاجی مهدی کوزکونانی ایکینجی گیزلی، سیاسی قروپون عوضولری ایل، خصوصیه علی موسیؤ ایله یاخین دوست و دایم علاقه ده اولموش و سونرالار مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراک ائتمیشدیر. گیزلی، سیاسی قروپ واسیطه سیله امیرخیزییه و اونلارا بو کیمی آدمالارا چاتدیریلان سیاسی ورقه لر بیزجه، ر.س.د.ف.پ-نین باکی کومیته سی طرفیندن نشر ائدیلمیش ورقه لر و اینتیباهنامه لردندیر. چونکی هله ۱۹۰۱-جی ایله اینقیلابی ادبیاتین نشر ائدیلمیش زاقافقازیانین و روسیانین هر طرفینده یایلماسی ایشرینده موهوم رول اوینایان «باکی نین گیزلی مطبعه سی نین فعالیتی ۱۹۰۲-جو ایله داها گنیش دایره نی احاطه ائتمیشدی. آذربایجان سوسیال-دموکراتلاری نین اینتیباهنامه لری و ورقه لری آذربایجان، روس، اثرمنی و گورجو دیلرینده نشر ائلیردی. ورقه لر و اینتیباهنامه لر بوراخیلما سی ۱۹۰۲-جو ایلین مارتیندن باشلایاراق، خصوصیه گنیش بیر دایره آلمیشدیر» (۲۶۸).

گۆرودویو کیمی، بو گنیش دایره او زامان تیریز شهرینی ده احاطه ائده بیلیمیشدیر.

ایکینجی گیزلی، سیاسی قروپ اؤزونون نشر ائدیگی ورقه لردن باشقا، بعضی حاللاردا روسیادان، باکی و تیغلیسدن گۆندریلن اینقیلابی ورقه لری چوخ گیزلی صورتده ژنلاتینله یئنیند چاپ ائده رک تیریزده و موختلیف واسیطه لرله ایرانین دیگر شهرلرینده یاییردی (۲۶۹).

حاقیندا دانیشدیغیمیز دؤرده تیریزده اوچونجو موباریز بیر دسته یه تصادوف اولونور ک، اونون عوضولری نین اکثریتی ایکینجی و اوچونجو درجه لی روحانیلردن اولوب، محمدعلی میرزه نین و عومومیتله مطلقیتین دیگر مامورلاری نین طولموندن، ایرتیجاعچی و آجگۆز آیری روحانیلرین آچاقلیغیندن، اجگۆزلویوندن و ریاکارلیقلاریندن خالقین و اۆلکه نین منافعینی خارجیلره ساتمالاریندن برک ناراضی ایدیلر. اونلار بو کیمی مساله لرین اطرافیندا آپاریلان موداکیره و مباحیثه لرین گنیشینده آرخوخ اوینامیش و وضعیتدن چیخماق اوچون چاره آخارماق فیکرینه دوشموشدولر. بو روحانیلر رؤوضه خانلیق و یا ماتم مجلسلری آدی ایله توپلاناراق، ایجتیماعی و سیاسی مساله لر اطرافیندا گیزلی موداکیره آپاریردیلار (۲۷۰). حوسئین فیشنگچی نین کریم طاهیرزاده یه یازدیغی مکتوبوندا بئله قئید اولونموشدور: «... ۱۳۱۶-جی هیجری قمری (۱۸۹۸) ایلدن تیریزده تشکیل اولان سیاسی بیغینچاقلار

ماتم مراسیمی و رؤوضه‌خانلیق مجلسی آدی آلتیندا توپلاناراق، قانون و سیاست حاقیندا دانیشیق آپاریردیلار» (۷۱).

رؤوضه‌خانلیق و دیگر دینی مراسیم آدی آلتیندا توپلانان روحانلردن بعضیلری بیریرینی سیناقدان کنچیریب و اینام الدهه انتدیکن سونرا گیزلی، سیاسی دسته تشکیل ائتمیشلر کی، اونون ان گؤرکملی عوضلریندن حاجی میرزه ابولحسن چابکنارینی، شیخ ایسماعیل هشترو دینی، حاجی میرزه الاکبر موهاهدی، شیخ سلیمی، میرزه حوسین واعیظی، میرزه جاواد ناصح‌زاده‌نی گؤستریمک اولار (۷۲).

بورادا شرطی اولاراق، اوچونجو سیاسی، گیزلی قروپ ساییلان (سونرالار ایسلامیه انجومنی) روحانلر آراسیندا تشکیل ائتدیکلری ییغینجاقلاردا خارجی دؤولتلرین ایرانا قارشى حیاتا کنچیردیکلری ایقتصادی تضیقندن، ایرانین ساتیش بازارینا چئوریلمه‌سیندن، میلی صنایعین طالعیندن، یئرلی ایستحصالچیلارین ایفلاسا اوغراماسیندان و س. بحث ائدیلمه‌رک، ایران محصوللارین ساتیلماسی اوغروندا گنیش تبلیغات آپارماق اوچون سعی گؤستیردیلر. بو مساله ایله علاقه‌دار اولاراق، ۲۰-جی عصرین ایلك ایللرینده ایران ایستحصالچیلارین و میلی بورژوازیانین بئلژیکالی موشاور نووزون گؤمروک سیاستینه قارشى موبارزه‌ده همین اوچونجو گیزلی، سیاسی قروپون چوخ موهوم فعالیتی اولموشدور. احمد کسروی یازیر کی، خارجی کاپیتالست اولکه‌لردن ایرانا گتیریلیمیش امتیعه علییه‌نه فعالیت او دؤورده سیاسی موبارزه ساییلیردی (۷۳).

ایراندان میلی بورژوازی و ایستحصالچیلارین منافعینه توخونان، اونلارین درین ناراضیلیغینا سبب اولان گؤمروک سیاستی علییه‌نه تهران، ایصفاهان، شیراز و دیگر شهرلرده قالدیریلیمیش اعتراضلارین تیریزده و آذربایجانین دیگر شهرلرینده اهالییه چاتدیریلیماسی، نجف روحانلری طرفیندن بو بارده ایرانا گؤندرلیمیش یازیلی ورقه‌لرین یایلماسی ایشینده اوچونجو گیزلی سیاسی قروپون بؤیوک رولو اولموشدور. خصوصیه بو دسته‌به منسوب اولان واعیظلرین گنیش کوتله‌لر آراسیندا چیخیشلاری دها درین تاثیر باغیشلامیشدی. ۱۹۰۳-جو ایله تانیمیش روحانلردن بعضیلری ده ایشه قاریشدیلار. اهالی‌نین اعتراضی مسجد ییغینجاقلارینا، نومیایشه چئوریلدی. گنیش کوتله‌لر گؤمروک ریسی بئلژیکالی پرمین و اونون ال‌آلتیلارینین ایشدن قوولماسینی طلب ائدیردیلر. هیجانین قارشیسینی آلاماق اوچون حؤکومت گؤمروک مامورلارینی و پرمی شهردن چیخارماغا مجبور اولدو. بیر نجه گون سونرا گؤمروک ریسی شهره قایتاراراق، میرزه حسنی اونولا بیرلیکده ۱۵۰ مکتب طلبه‌سینی و موبارز شخصلری نامعلوم یئرله سورگون ائدی (۷۴).

معلوم اولدوغو کیمی، و. ای. لئنین گؤستریشلری اوزره ر.س.د.ف.پ. نین باکی کومیتته‌سی «ایسکرا» قرئتی‌نین و «ایسکرا» ادبیت‌نین خاریردن آیینب باکیا گتیریلیمه‌سی و روسیادا یایلماسی ایش‌نین تشکیلی ایله مشغول اولدوقدا اولجه وینانا-تبریز-باکی یولونا خصوصی دیقت وئرمیشدیر (۷۵).

لئنین «ایسکرا»-سی‌نین و دیگر مارکسیست ادبیت‌نین روسیایا گتیریلیمه‌سی باکی و هشترخاندا اولان سوسیالدموکراتلاردان ل. ا. س. قالمترین، آ. س. ائنوکیدزه، و. ز. کتسخووللی، ل. م. کنیوویچ، ن. آ. کوزئرئنگو، آ. ب. کراسین و باشقالاری واسیطه‌سیله تشکیل ائدیلمیشدیر (۷۶). مונخن و بئرلیندن باکیا گؤندرلین همین ادبیت تبریزدن اتلارا یوکلیب باکیا گتیریلیردی (۷۷). و اونا گؤره ده بو مارشروت گیزلی مطبوعاتدا و یازیلاردا رمزی و ایستیتاری اولاراق «آت» آدلانیردی (۷۸).

۱۹۰۱-جی ایل مای آیی‌نین ۱۰-دان سونرا ی. او. مارتوفون بئرلینده م. ق. وئجئسلاوا گؤندر دیگی مکتوبدا بئله یازیلیمیشدی: «دونن یولداشلار واسیطه‌سیله باغلامانی گؤنדרه بیلمه‌دیک «اونو اؤزوموز رومینیایا گؤندرجه‌بیک. لاکین ایران اوچون ۴ کیلوگرام گؤنדרدیک ۱. «ایسکرا»، ۲. «زاریا»، ۳. ویته‌نین قئیدلری، ۴. سیزه گتیریلجهک لازیمی مطبوعات باغلیسی (۷۹).

یوخاریدا گؤسترلین همین مساله ۱۹۰۱-جی ایل مای آیی‌نین ۲۸-ده ن. ک. کروپسکیانین مונخندن هشترخاندا اولان ل. م. کنیوویچه گؤنדרدیگی مکتوبدا دا اؤز عکسینی تاپیمیشدیر. اورادا بئله یازیلیر: «بئرلیندن ایرانا ۴ باغلاما گؤندرلیمیشدی. اورادا یازیلدیگی کیمی «ایسکرا» نین ۳-جو نؤمره‌سی، «زاریا»، «ویته‌نین قئیدلری»، «فهله قادین»، «مای گونلری» گؤندرلیمیشدیر. خبر وئرین یازیلدیگی کیمی ائدیلمیشدیر؟ نتیجه ائدیلمه‌سه مطبوعاتین سورعتله چاتدیریلیماسی مومکون اولار؟ بونو دا بیلیمک بو جهندن اهمیتلیدیر. آیدینلاشدیریلیمه‌سی کی، بو یول «ایسکرا» نؤمره‌لرینی گؤنדרیمک اوچون الوئریشلیدیر و یا تکجه کیتابچالاری و سایره‌نی؟ بو حاقدان هر نه بیلیرسینیز یازین» (۸۰).

۱۹۰۱-جی ایل مای آیی‌نین ۲۳-ده (ایبون آیی‌نین ۵-د) ل. ا. قالمترین‌نین باکیدان مונخنه «ایسکرا» رئاکسیاسینا گؤنדרدیگی مکتوبدا بئله یازیلیمیشدیر: «ایران یولو ایله مطبوعات گؤندریمک اوچون گؤسترلیمیش بیرینجی سعیلری مووقفیتسیز سایمالی، چونکی بو ایشله ایرانلا هئچ بیر علاقه‌سی اولمایان و مساله‌یه چوخ سهلنکارلیقا یاناشان بیر اثرمنی مشغول اولور. ایندییه‌دک سیزین گؤنדרدیگینیز شئیلر حاقیندا هئچ بیر خبر یوخدور» (۸۱). ل. ا. قالمترین بو مکتوبدا سؤزونه داوام ائده‌رک یازیر: «بیر اثرمنی تشکیلاتی بو ایشده منه یاردیم گؤستره‌جگینه سؤز وئرمیشدیر. اونون ایراندان کومیتته‌سی، ایران-روس سرحدینده ده آدمالاری واردیر... بو مساله بیر آیدان سونرا بوتون تفصیلاتی ایله منیم اوچون آیدینلاشاخاقدیر... هله‌لیک یوخلاماق اوچون پوست

واسیطه سیله (پوست ایداره سی نین قبول ائتدیگی وزنده) بیر باغلاما گؤندرین، پوست عنوانی... (ایران) گؤندرجگینیز باغلامانین (همچینین بیرینجی گؤندردیگینیزین) وزینین و واختینین منه خبر وئرنین» (۴۸۲).

لئنینسکی سبورنیکین رئاکسیا هئباتی همین صحیفه نین آشاغی حیصه سینده قئید ائدیر کی، تبریز عنوانی مورکبله چیرکلندیگی اوچون اوخونمادی (۴۸۳). ایران عنوانی نین موعین ائدیلمگی، شوبهه سیز، بیر سیرا موهوم مساله لرین آچیلما سنینا و تدقیقینه کؤمک انده بیلر دی.

قئید ائتمک لازیم دیر کی، و. ای. لئنین ۱۹۰۱-جی ایل اییون آیی نین ۱۸-دن سونرا مونخندن باکییا ل. ای. ا. قالپئرینه گؤندردیگی مکتوبدا تبریز یولونون مووقیتسیز ساییلماسی ایله راضیلاشمیر: «ایرانا وئنا واسیطه سیله هله آنجاق بو یاخینلاردا گؤندریلمیشدیر. اودور کی، مووقیتسیزلیکدن دانشماق تئز دیر. بلکه ده مویسر اولاجاقدیر. تبریزده کی آدرئساتا بئرلیندن کیتابلار آلمالی اولدوغونو خبر وئرن و آیناجاغی زامان بیزه یازین» (۴۸۴).

و. ای. لئنین ایله باکی-هشترخان سوسیال دموکرات تشکیلاتی آراسیندا گئدن یازیشمالار آیدین صورتده گؤستریر کی، ۲۰-جی عصرین ایلک ایللرینده ایران آذربایجان نین «ایسکرا» و دیگر مارکسیست ادبیاتین آروپادان روسیایا گتیریلمه سینده موعین رولو اولموشدور.

لئنین «ایسکرا» سی نین و مارکسیست ادبیاتین روسیایا گتیریلمه سی ایشینده تبریزین موهوم واسیطه چی رول اویناماسی و اورادا بو مقصدله بازا یارادیلماسی مساله سی هله ۱۹۰۱-جی ایلده روسیا سوسیال دموکراتلاری ایله ایران اینقیلابچیلاری آراسیندا علاقه نین اولماسی فیکرینی داها دا قوووتلندیریر. بیزجه، تبریز اینقیلابچیلاری نین بیرینجی، ایکینجی اوچونجو گیزلی، سیاسی قرویلاردان بیرین و یا اولارین بیرینده ایشتیراک ائدن شخصلردن بیر و یا بیر نئجه سی نین «ایسکرا» و مارکسیست ادبیاتین آروپادان آلینماسی و اونون باکی یولو ایله روسیایا چاتدیلماسی ایشینده یاخین ایشتیراکی و رولو اولموشدور. «ایسکرا» ادبیاتی نین تبریز، تبریزدن روسیا سرحدینه نه واسیطه لرله، هانسی تشکیلاتین و نه کیمی شخصلرین واسیطه سیله گتیریلمه سی چوخ گیزلی حیاتا کئچیریلدیگی و بو بارده لازیملی معلومات و فاکتیک ماتریالین ساخلانیلمادیگی اوچون حاضیردا بو مساله اطرافیندا دقیق فیکر سؤیله مک مومکون دئییلدیر. لاکین بورادا، دیگر موهوم بیر مساله نین ایضاح ائدیلمه سی یوخاریدا ایرلی سورولموش مودعانین موعین قدر ایشیقلا ندیریلماسینا یاردیم انده بیلن قییمتلی بیر ثبوت اولار. بو مساله «ایسکرا» نین و «ایسکرا» ادبیاتی نین اردبیلدن آستارایا گتیریلمه سینده و اورادا سرحددن کئچیریلمه سینده ایران اینقیلابچیلاریندان اسدوللا قافارزاده نین بیلاواسیطه ایشتیراک ائتمه سی مساله سیدیر.

آ. آ. سارکسیان «آذربایجان بولشویک مطبوعاتی نین اینکیشافی تاریخینه دایر» آدلی مقاله سینده سوو. ایک. مک. یانیندا م. ل. ای. ا. ائرمینیستان فیلیالی نین پارتییا آرشویونده ساخلانیلان خاطیره لرین (کؤهنه کومونیستلردن آ. آغامالیانین خاطیره سیندن) «ایسکرا» قزنتی نین باکییا گتیریلمه سینده ایشتیراک ائدنلر حاقیندا بئله بیر پارچا گتیریمیشدیر: ایسکرانین ایراندان باکییا گتیریلمه سی ایشینده اسدوللا قافارزاده و آغامالیان دا باشقالاری کیمی فعال ایشتیراک ائتمیشلر... لئنین «ایسکرا» سینی ایراندان گتیرمک اوچون ایرانا گؤندریلمیش آغامالیان اؤز سفرلریندن بیر حاقیندا سونرالار بئله یازمیشدیر: «ایران سرحد دیندن کئچمگین چوخ چتین و مانعه لی اولماسینا باخمایاراق، بیز اسدوللا قافارزاده نین یاردیمی ایله بو ایشه نایل اولوردوق. اسدوللا سرحد مامورونو آلداداراق، چایی کئچیردیک، ایران آستاراسیندا بیر قدر ایستیراحت ائتدیکدن سونرا اردبیل شهرینه گئدیپ، اورادان همین یول ایله و همین وسایطه ایله قاییداراق، «ایسکرا» نی سرحددن کئچیریب باکییا گتیریردیک» (۴۸۵).

ایران اینقیلابچیلاریندان اسدوللا قافارزاده نین «ایسکرا» نی اردبیلدن گتیرمک، سرحددن کئچیرمک کیمی موهوم ایشده ایشتیراک ائتمه سی، اردبیلده باشقا آدمالارین دا بو ایشده ایشتیراک ائتمه لرینه اولان بیزیم فرضیمیزی داها دا قوووتلندیریر. اسدوللا قافارزاده اؤزو اردبیل شهریندیر. اور گنج یاشلاریندان موبارزیه قوشولموش، سونرالار ایرادا ایلک فهله پارتیاسی نین موسیسلریندن بیر ایل اولموشدور.

ل. ای. ا. قالپئر نین مکتوبوندا تبریز عنوانی اوخونمادیگی کیمی، تاسوف اولسون آ. آغامالیانین خاطیره سینده ده اردبیل عنوانی، اونون اردبیلده کیم لرله گؤروشمه سی، «ایسکرا» و ادبیات باغلاماسینی کیم دن و هارادان آلماسی حاقیندا هئچ بیر معلومات وئرلمه میشدیر. شوبهه یوخدور کی، بو ساحه ده آپاریلان تدقیقات بیتیمیش حساب ائدیلمیر. گله حک تدقیقات و آختاریشلاردا بو گونه دک الده ائدیلمه میش ماتریالا و معلوماتا تصادوف ائدیلمیگی تقدیرده، ایران اینقیلابچیلاری ایله روسیا سوسیال دموکراتلاری آراسیندا اولان علاقه حاقیندا، خصوصیه ۲۰-جی عصرین ایلک ایللرینده تبریزده اولان گیزلی، سیاسی قرویلارین و یا تک-تک اینقیلابچیلارین لئنین «ایسکرا» سی نین باکییا گتیریلمه سی ایشینده نه درجه ده ایشتیراک ائتدیگ لری حاقیندا داها آیدین و داها اطرافلی معلومات وئرلجگینه ایمکان اولاجاقدیر.

تبریزین سیاسی، گیزلی قرویلاری اولکده گئنیشلنمکده اولان موبارزیه حرکاتی ایله علاقه دار اولاراق، ۱۹۰۳-جو ایلدن اعتیارن اؤز فعالیتلرینی گئنیشلندیرمگه باشلامیشدی لار. اولارین واحید بیر تشکیلاتدا بیرلشمگه احتیاجی حیس اولونوردو.

کاشانلیار قروپو و امین اولسولطانین حاکیمیتدن کنار ائدیلمه سی (۱۹۰۲-۱۹۰۳ جو ایللر)

«کاشانلیار جمعیتی» دئدیگده، هئج ده کاشان اهالیسی طرفیندن و یا کاشان اهالیسی خئیرینه یارادیلیمیش بیر جمعیت نظرده توتولمور. بو جمعیت ۱۹۰۲-جی ایله موزفرالدین شاهین ایکنجی دفعه آروپایا سفر ائدیگی زامان سارای ناظیری محمود خان حکیم اولمولک طرفیندن باش ناظیر امین اولسولطانا قارشى یارادیلیمیش سیاسی قروپ ایدی. بو قروپون عوضولری نین اکثرینی حکیم اولمولکون سارای قوللوچولاری ایچریسینده اولان طرفدارلاری تشکیل ائدیردی. اونلارین مقصدی امین اولسولطانی باش ناظیر وظیفه سیندن کنار ائدیپ، حکیم اولمولکو اونون یئرینه کئچیرمک و قروپ عوضولری نین هر بیرینی داها یوکسک وظیفه یه چاتدیرماقدان عیبارت ایدی. لاکین بورادا یوکسک روتبه لی سارای مامورلاری نین شخصی رقابتلری ایله پاناشی موعین بیر اوبیئکتیو عامل ده نظره آینمالیدیر.

معلوم اولدوغو کیمی، امین اولسولطان چار حؤکومتی نین طرفدار، محمود خان حکیم اولمولک ایسه اینگیلیسپرست ایدی. کسروی اؤز اثرینده امین اولسولطانا حکیم اولمولک آراسیندا گئدن ضدیته ایشاره ائدهرک، بیرینجی نین چار حؤکومتی سیاستی طرفدار اولماسینی، دیگر نین اینگیلیسپرستلیگینی آجیب گؤسترمیشدیر (۲۸۶). حکیم اولمولک شاهها گؤستردیگی خیدمتلرینه آرخالاناراق، امین اولسولطانا رقابتده مووفقیق قازانماسینا شوبهه ائتمیردی. بو دؤورده اهالی نین، خصوصیه روحانیلرین، موترقی ضیالیلارین امین اولسولطانا قارشى آپاردیغی مباریزه سارایین حکیم اولمولک طرفینده دوران قروپونو روحلاندیریردی.

امین اولسولطان اؤز سعیی نتیجه سینده چار حؤکومتیندن ۱۰ میلیون مانات بورج آلاق (۲۸۷)، شاهي و بیر نئجه سارای قوللوچوسونو ایکنجی دفعه آروپایا سیاحتیه آپاردیقا، سارای ناظیری حکیم اولمولک واختدان ایستیفاده ائدهرک، امین اولسولطانی باش ناظیرلیکدن کنار ائدیلمه سی اوچون گئنیش حاضیرلیق ایشینه باشلاماغا فورصت تاپیر. بو ایشده سارای ناظیری ایله البیر اولانلارین چوخو کاشانلی اولدوقلارینا گؤره، همین قروپ «اجتماع کاشانیان» (کاشانلیار جمعیتی) آدلانمیشدیر (۲۸۸). قروپون ان گؤرکملی عوضولریندن اولان وزیر هومایون، ایقبال اولدؤوله، موهندیس اولمالیک صفاری و باشقالاری تهران روحانیلریندن سید محمد طباطبایی، سید الاکبر تفریشی نین واسیطه سیله اؤز آرالاریندا یازیلی آند ایمضالایقدان سونرا امین اولسولطانا قارشى مباریزه آپارماغا باشلادیلار (۲۸۹). لاکین شاه و امین اولسولطان آروپادان قاییتدیقدان سونرا قروپ عوضولریندن ایقبال اولدؤوله آند مکتوبونو امین اولسولطانا وئرهرک، «کاشانلیار جمعیتی» نین حاضیرلادیغی پلانی پوزدو (۲۹۰). امین اولسولطان بو قروپا قارشى گئنیش عملیاتا باشلادی. او، روحانیلردن سید الاکبر تفریشییه پول وئرهرک، روحانیلرین آراسیندا نیفاق یارادیر، اونلارین سارایا گئدیپ-گلمه لرینی محدودلاشدیریر، دیگر طرفدن حکیم اولمولکون فراماسونلارا (۲۹۱) آرخالاندیغینی شاهها چاتدیرماقلا، بیر مودتدن سونرا اونو میلانا والی تعیین ائدهرک، سارایدان اوزاقلاشدیرماغا نایل اولور. بئله لیکله، ایرانی موصتملیکه یه چئویرمک ایسته یین اینگیلتره و چار حؤکومتلری نین ایراندا آپاردیقلاری سیاستین ساریدا گئدن حیصه سی باش ناظیرله سارای ناظیری آراسیندا داوام آندن ضدیته و توقوشمالار فورماسیندا اؤزونو تظاهر ائتدیرمیش اولور. اؤز رقیبینی سارایدان اوزاقلاشدیرماقلا کیفیتلنمه یین امین اولسولطان نهایت، ۱۹۰۳-جو ایل اوقوست آییندا اؤز یاخین آداملاریندان اولان کریم خان موکرنی گیزلی صورتده رشته گؤندرهرک اونون واسیطه سیله حکیم اولمولکو زهرله دیب اؤلدورتدورور (۲۹۲).

حکیم اولمولکون هلاک اولماسی ایله کاشانلیار قروپو داغیلیر، لاکین سارایدا گئدن رقابت و ضدیته امین اولسولطانی باش ناظیرلیکدن کنار ائدیلمه سی و اختا قدر دایاندیریلما دی.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، امین اولسولطانی حاکیمیتینه قارشى گئدن مباریزه موختلیف قوه لر طرفیندن آپاریلدیغی اوچون اونون داشیددیغی مضمون دا موختلیف و ضدیته لی اولموشدور. چار حؤکومتی ایله اینگیلیس ایمپرالیستلری آراسیندا گئدن آچیق رقابتده اینگیلیسلرین فیتنه کارلیقلاری امین اولسولطانا قارشى گئدن مباریزه نین بیر جهتینی تشکیل ائدیردی. بو جهت مضمون اعتیبارله ایران خالقلاری نین امین اولسولطانا، عومومیته مطلقیتنه قارشى آپاردیغی مباریزه ایله هئج بیر علاقه سی یوخ ایدی.

امین اولسولطانا قارشى گئدن مباریزه نین دیگر بیر جهتی روحانیلرین اعتیراضلاری و اونون کافر اعلان ائدیلمه سی ایدی. م. ماحمودون یازدیغینا گؤره، امین اولسولطانی کافر اعلان ائتمکله اونو حاکیمیتدن

اوزاقلاشدیرماقدا اینگیلتره نین ایراندا اولان سفیری آرتور هاردینقین هیندیستانین وقف پوللاریندان (۴۹۳) بؤیوک بیر مبلغین نجف روحانیلاری نین ایختیارینا وئرمه سی نین موهوم رولو اولموشدور (۴۹۴).

دوغرودور، عراق شهرلرینده یاشایان شیعه روحانیلردن بعضیلری آرتور هاردینقن آدیقلاری پول موقابیلینده امین اولسولطانا قارشى گئدن عومومی موخالیفته ایشتیراک ائتمیشدیلر. لاکین روحانیلرین اکثریتینی تشکیل ائدن دیگر حیصه نین موبارزه یه قوشولماسی نین باشقا سببلی وار ایدی. اونلاردان بیر دسته خالق کوتله لری ایچریسینده اؤز حؤرمت و نوفوذلارینی قورویوب ساخلاماق اوچون خالقا قوشولماغا مجبور اولموشدولار. لاکین موترقی روحانیلر اؤلکه نین ایستیقلا لیتینی قوروماق مقصدیله موبارزه ده ایشتیراک ائدیردیلر. کسروی نین یازدیغینا گؤره، امین اولسولطانین کافرلیک حؤکمو نجفین بؤیوک موحتهدیلری طرفیندن دئییل، امین اولسولطانان ناراضی اولان «حبل المتین» قزتی رئداکتورونون نجفده یاشایان قارداشی سید محمدعلی طرفیندن اویورولموشدور (۴۹۵). بوراسی دا آیدیندی کی، ایضالاری حؤکمه اولان موحتهدیلر اونلارین آیدندان ساختا حؤکم نشر ائندلره قارشى هئچ بیر اعتراض ائتمه میشلر. کسروی اؤزده اونلارین بو بارده سوکوت ائتمه لرینی اؤز اثرینده فئید ائتمیشدیر (۴۹۶). دئمه لی، روحانیلر امین اولسولطانین حاکیمینده قالماسینا راضی دئییلدیلر. او زامان هر هانسی بیر سیاسی و ایجتیماعی حادثه ده روحانیلرین موخالیفه سی بؤیوک تاثیره مالیک ایدی و خالقین حرکاتینا ایستیقامت وئیردی.

روحانیلر، عومومیتله، چوخ بؤیوک مادی و منوی قوه یه مالیک ایدیلر. بؤیوک وقف املاکی، دینی وئرگیلر (۴۹۷)، «شریعت اوردوسو» آدی داشییان اون مینلره دینی مکتب طلبه سی، تانیمیش موحتهدیلر اطرافیندا توپلانان موللار، اونلارین ان کیچیک بیر فیتواسی نین (۴۹۸) میلیونلار دینی خورافاتا قاپلمیش، ساوادسیز کوتله لر طرفیندن احکام کیمی ایجرا ائدیلمه سی روحانیلری اؤلکه ده ایکنجی قودرتلی حاکیم قوه یه چئورمیشدی.

ایران شهرلرینده اولان کؤهنه و مشهور مسجدلرین، مکتبلرین، موقددس ساییلان مکانلارین هر بیر بؤیوک میقدار وقف املاکینا مالیک ایدیلر. بو املاکین بوتون گلیری همین مسجدی و مدرسه نی اؤز نظارتی آلتیندا ساخالیان روحانی نین ایختیاریندا اولور، همین روحانی بورادان توپلانان مادی وسایطی دین و شریعتین مؤحکملمه سی اوچون اؤز ایسته دیگی کیمی خرجه له مئیدیر. بؤیوک موحتهدیلرین اطرافیندا توپلانیب، اونلارین حؤکمونو ایجرا ائتمک، دینی طلبه لرین ساینی آرتیریب، اونلاری آز-چوخ ساوادلان دیردیقدان سونرا عاوام و جاهیل کوتله لرین ایچریسینه گؤندرمک، اونلارین واسیطه سیله دیندارلیغی و خورافات یایماق، «شریعتین مؤحکملمه سی» اوچون وظیفه حساب اولونوردو. دئمه لی، موحتهدیلرین ایختیاریندا اولان مادی وسایط اساس اعتباریله اونلارین احکامینی ایجرا ائتمک اوچون موحتهدیلرین اطرافیندا توپلانان موللارلا همین موحتهدیلرین و یا بیلاواسیطه اونا تابع اولان ایکنجی درجه لی روحانیلرین درس مجلسلرینده تحصیل آلان دینی طلبه لره موتناسیب بیر شکیلده آلیق ماعاش کیمی وئریلدی. روحانیلرین احکامینی ایجرا ائدن «شریعت اوردوسو» دا، اساس اعتباریله بورادان یارانیردی. دؤولت آبادی بو مساله یه ایشاره ائده رک، بنله یازمیشدیر: ایرانین کندلریندن، قصبه لریندن، آز-چوخ شهرلریندن بیغیلیب، دینی طلبه آدی ایله بو مکتبلرده، توپلانان تنبل، ایستیفاده چی آدمالار حسابینا «شریعت اوردوسو» یارانیردی. بونلار وقف املاکی گلیریندن، تابع اولدوقلاری موحتهدیلرین نوفوذوندا ایستیفاده ائتمک مقصدیله توپلانیردیلار. بونلارین ایچریسینده دینی تحصیل مشغول اولمایان، حتا بو ساحه دن خبرسیز، ساوادسیز آدمالار دا تصادوف ائدیلب کی، اونلار هئچ بیر فایدالی ایش و امکله مشغول اولموردولار. ساوادسیز آریستوکرات روحانیلرین چوخو، دا سایجا آرتیق اوردویا مالیک اولماق، اؤز ریباکار عملرینی گنجیشلندیرمک مقصدیله بو کیمی آدمالارین دینی مکتبلرده توپلانمیسینا ایمکان یارادیردیلار. محض بونا گؤره ده، چوخلو میقدار وقف املاکینا مالیک اولان دینی مکتبلر، موقددس مکانلارلا بیله نملک، اونلاری بیریری نین الیندن قوپارماق اوچون بؤیوک روحانیلر آراسیندا همیشه ضیدیت و چاریشما داوام ائدیردی. عراق شهرلرینده یاشایان موحتهدیلر داها چوخ دینی وئرگیلردن ایستیفاده ائدیردیلر. چونکی ایراندان و باشقا موسلمان اؤلکه لریندن توپلانان دینی موکلفیتلرین اساس میقداری نقد پول فورماسیندا یوخسوللار و دینی طلبه لر آراسیندا بؤلوشدورولمک مقصدیله نجف، کرلا و سامیره ده یاشایان موحتهدیلره گؤندریلدی. ایستر وارلی، ایسترسه یوخسول، لاکین دینی خورافات و جهالت اسیری اولان موسلمانلار ایچریسینده اونلارین حؤرمت و نوفوذو داها آرتیق ایدی.

روحانیلری ایجتیماعی منسوبیتلرینه گؤره ایکی یئره آیرماق لازیمدیر. بیرینجیسی، ایری تورپاقلارلا مالیک اولان روحانیلر، بونلار سارایا و حاکیم دایره لره یاخین اولان، خالق کوتله لرین حؤکومت طرفیندن غارت ائدیلمه سیندن پای آلان ایرتیجاعچی روحانیلر، ایکنجیسی ایسه حاکیم دایره لردن پای گؤزلمه یین، دینی خیدمتلری موقابیلینده اهلایدن حاق آلان روحانیلر تشکیل ائدیردیلر. بو روحانیلر اؤز مؤوقعینه گؤره، هم حؤکومت دایره لرین، هم ده ایرتیجاعچی روحانیلره قارشى موبارزه ده اهالی نین حؤرمت و نوفوذونو قازانماغا، اونلاری دایم اؤزلرینه تابع و ایطاعتکار بیر وضعیتده، خورافات و جهالت ایچریسینده ساخلانماغا چالیشمیشلار. شوبهه یوخدور کی، موترقی، اینقیلابی ضیالیلار، اونلارین سیاسی تشکیلاتلاری دا اؤز مقصدلرینی حیاتا کئچیرمک، کوتله لر تشکیلی ائتمک اوغروندا ایکنجی حیصه روحانیلره یاخینلاشماغی و اونلارین کوتله لر آراسیندا اولان نوفوذوندا ایستیفاده ائتمگی ضروری حساب ائدیردیلر.

۱۹۰۳-جو ایله امین اولسولطانین حاکیمیتدن کنار ائدیلمه سینده موهوم رول اوینایان روحانیلرین ایرتیجاعچی و آجگؤز حیصه سی اینگیلسلرین پولو، فیتنه کارلیغی اساسیندا امین اولسولطانین کافر اعلان ائدیلمه سینده ایشتیراک ائتمیشدیلر. لاکین روحانیلرین دیگر حیصه سی عومومی موبارزه نین تاثیر آلتیندا امین اولسولطانا

قارشى چىخماقلا، اۆلكەنن ايستىقلايتىنى قوروماق مقصدىنى گودموشدو. امين اولسولطانا قارشى آپاريلان موباريزەنن مووفىقتە گنديشينه خاريجلەر باغلى اولان ايرتيجاچى روحانيلر دئييل، گننیش خالق کوتلەلری ایله باغلى اولان روحانيلرين ايشتىراكى تائير گۆسترميشدى.

امين اولسولطان حۆكومتينه و عوموميتله موطلقيت اوصولى-ايدارهسینه قارشى داوام ائدن حرکاتين موهوم حيصەبندن بيري اۆلكەنن ايقتىصادى حياتىنى ايفلاسلا اوغراتماقدا موهوم واسيطه اولان يئني گۆمروک سياستينه قارشى بورژوازيانين و ايستحصالچيلارين آپاردىغى جىدى موباريزه ایدی، ايرانين موترقى قووهلرې، اولارين منافىنى موذافىعه ائدن سياسى، گيزلي قروپلار يئني گۆمروک تعريفىنن(۲۹۹) ايران ايقتىصادياتي خئيرينه ترتيب ائدىلمەسى و بو ايشه مانع اولان بئلژيكاليلارين گۆمروک ايدارهلریندن قوولمالارې اوغروندا گننیش فعالیت گۆستىرىدىلر. بو مساله ایله علاقه دار اولاراق، ايفسهاهان، شيراز، بوشنهر، تبريز شهرلرينده باش وئرمىش شيددتلي اعتراض و نوماييشلره ساراي و امين اولسولطان نه اينكى اعتينا ائتمەدىلر، حتا بو واختا قدر گۆمروک ناظيري وظيفهسى داشييان بئلژيكالى نووزون وظيفهسینه پوست ناظيرليگيني ده علاوه ائتدىلر. سونرا ايسه نووزو اۆلكەنن خزينداري وظيفهسینه تعيين ائتدىلر.

امين اولسولطان حاکيميتين، عوموميتله، موطلقيته قارشى اۆلكەده داوام ائدن موباريزەنن گنديشينه هر ايكي- اوچ ايلدن بير اوزونون دهشتلي نتيجهلريله يوخسول کوتلەلرين حياتىنى تهلوكه قارشىسىندا قوبان آحليق و باهاليقلار دا بؤيوك تائير گۆستىرىدى. بو آحليق و باهاليقلار خصوصيله اوزونون ارزاق ماللاري ایله تکه يئرلي اهالينى دئييل، ايرانين باشقا ويلايتلرين، حتا قونشو اۆلكەلره بئله ارزاق ماللاري و مئويه ايجراج ائدن خوراساندا تئز-تئز باش وئىرىدى. بئله بير شرايطده خوراسان واليسى نيراولدؤوله هر ايل ارزاقين بؤيوك حيصهسيني اوزونون تاخيل ائبارلارينا توپلایار و چۆركچي دوکانلارينا بوغدانى اوز ايستەدىگى قيمته ساتاردى(۵۰۰)، شهر اهاليسى دفعەلرله واليه موراجيعت ائتميشدىلرسه ده نه اينكى هئچ بير نتيجه آلا بيلمەميشدىلر، حتا وضعيت داها دا گرگينلشميشدى. نهايت، ۱۹۰۳-جو ایلده يوخسول کوتلەلر توپلاناراق، شهرين روحانيلرينه عريضه واسيطهسيله موراجيعت ائتدىلر. بو عريضه او دؤورده شهر زحمتكئشلىرىنن وضعيتى حاقيندا معلومات وئردىگينه گۆره بورادا اونون قيسا مضمونو وئىرىك: بيز، مشهد شهرىنن يوخسوللاري، مؤحتكىرلرين ظولمونون قارشىسىنى آلماعى سيز روحانيلردن تمنا ائديريك. شهر اهاليسىنن اكرتيتىنى تشكىل ائدن بيز زحمتكئشلىرىنن محو اولماسينا ايمكان وئرمەين. مشهد اهاليسىنن احتياجىنى ايكي ايلدن آرتيق تامين ائده بيلن مؤحتكىرلرين تاخيل ائبارلاري اولدوغو حالدا، بيز چۆرك تاپا بيلميريك. ائى روحانيلر! نه اوچون مؤحتكىرلرين جينابتلرينه گۆز يومورسونوز(۵۰۱).

عريضهنى روحانيلره وئرمك اوچون اهالى گۆوهرشاد مسجيدينه ييغىلدى. لاکين روحانيلر خالقين طلبلرينه موثبت جاواب وئرمەدىلر. اثرتهسى گون اهالى يئنيدن توپلاندى. اولار شاهه عريضه يازاراق، اوز طلبه لرينى اوچ مادهده اونا چاتديرماق ايسته ديلر:

۱. خوراسان واليسى نيراولدؤوله ني وظيفهسیندن گۆتورمکله اونون ظولملرينه سون قويماق،

۲. مؤحتكىرلري جزالانديرماق، مشهدده عوموميتله مؤحتكىرليگه سون قويماق،

۳. آحليق و باهاليق داوام ائدرسه، يوخسوللارين چوخو تلف اولار، بعضيلرى شرارته قوشولا بيلر و داها فلاكتلي حادينه ل باش وئره بيلر. يوخسوللارا مووقتى اولاراق دؤولت حسابينا چۆرك دوکانلاريندان يارديم ائتمک(۵۰۲).

نير اولدؤوله عريضه نين تئهرانا گۆندريلمهسى نين قارشىسىنى آلدې. هيچانلانميش اهالى باشقا بير عريضه حاضيرلاياراق چار کونسولو واسيطهسيله شاهه گۆندرمک ايستيدىکه، اهاليه قارشى حۆكومتين سيلاحلى دسته لرى آتش آچدىلار. بير قادين و بير اوشاق اۆلدورولدى، بير چوخو دا يارالاندى(۵۰۳) بو حاديه دن حيدتلتن اهالى چۆرك دوکانلاريني غارت ائتدىلر. شهرې هيچان بورودو، او واختا قدر کناردا قالان ايکينچي درجه لى روحانيلردن بؤيوك بير دستهسى اهاليه قوشولدى. بازار و دوکانلار باغلاندى. بؤيوك روحانيلر ده مسجيده گلمه لي اولدولار(۵۰۳). وضعيت گنتديکجه گرگينلشيريدي. اۆلدورولموش يوخسول قادين و اوشاق مئيتلر نين مسجيده گتيريلمەسى بؤيوك نوماييشه چئوريلدي. آتش امري وئرمىش ضابطين ائوپنه اود وورولدو. هيچانلانميش اهالى مشهدين مؤحتكىر روحانيلريندن نقيب اولشرافين ائوپنى و تاخيل ائبارلاريني غارت ائدى(۵۰۴). هر ساعات اهالى نين سايبى چوخالير، وارليلارا و حۆكومت مامورلارينا قارشى نيفرت و غضب آرتيردي. گنتديکجه آرتماقدا و گوجلنمکده اولان هيچانين قانلي توققوشمالارلا نتيجه لنه چگى نين قارشىسىنى آلماق ايسته ين گۆرکملې شخصلردن بير دسته نيراولدؤوله ایله گۆروشمک، اونا تائير ائتمک مقصديله حۆكومت قالاسينا گنتدىلر. حۆكومتين سيلاحلى قووهلرې بو دسته به قارشى آتش آچاراق بير نچه نفرې يارالادي و بعضيلرينى ايسه هلاک ائدى(۵۰۵). بو حاديه دن سونرا شهرين هر طرفيندن حۆكومت قالاسينا قارشى يوروش باشلاندى، اولارلا قادين، اوشاق، قوجا، جاوان هلاک اولدو(۵۰۶). وروشما بير نچه گون داوام ائتدى. حۆكومت شهر اطرافيندا اولان سيلاحلى قووهلرين شهره گتيريلمەسى اوچون گۆستريش وئردى. حاديه نين ياخين موشاهيده چيسى اولان سيد عبدالله اين-سئيدعلی نين دئديگينه گۆره بو حاديه ده ۳۰۰ نفر آدام هلاک اولموشدور(۵۰۷).

عوصيانچىلار نىراولدۇۋولەنى شىھر اطرافىندان يىنى سىلاھلى قوۋە گتىرمك اىستەدىگىنى ائىشتىدىكە، اونو شىھردن قوۋوب چىخارماق قارارنا گلدېلر. حۆكومت قالاسىنا قارشى آپارىلان سون ھوجومدا دىمك اولار كى، شىھر اھالىسى نىن اكثرىنى اىشتىراک ائىدىردى. نىراولدۇۋولە بو ھوجومون قارشىسىندا دورا بىلمەيب شىھرى ترك ائىتمگە مجبور اولدو. ھىمىن گون تىھران حۆكومتى نىراولدۇۋولە نىن حۆكمرانلىقدان گۆتۈرۈلمەسى و اونون يىرىنە روكن اولدۇۋولە نىن تىيىن ائىلمەسى خىرىنى مشھەدە چاتىدىردى(۵۰۸). بونولا دا ۱۳ گون چوخ گرگىن داوام ائىدن عوصيان دايدىرىلدى، اھالى چۆرگىن و ارزاق ماللارى نىن اوجوزلاشىدىرىلاچاغى، بوللاشىدىرىلاچاغى اومىدىلە ساكىت اولدو.

بئله بىر عوصيانى - بۆيۈك بىر شىھرىن اون مىنلرە اھالىسىنى احاطە ائىتمىش، يوزلرە قورىان وئرمىش بىر عوصيانى تصادوفى حادىئە آدلاندىرماق اولماز. حادىئە نىن گندىشى موعىن بىر تشكىلاتىن وارلىغىنى، اونون لازىم گلدىگى مۇوقعدە اىشلتىدىگى تىبىرلىرى، كوتلەلىرى موعىن اىستىقامتە سۇوق ائىدىرمەسىنى گۆستىرىر. روحانىلرە عرىضە اىلە موراجىعت ائىتمك، بوندان بىر شىئى چىخمايدىدا تىلقراق واسىطەسىلە شاھا شىكايت حاضىرلاماق، بورادا مانعەبە تصادوف ائىدىكە چار كونسولخانىسىنا موراجىعت ائىتمك، بىزجە، موعىن بىر تشكىلاتىن اولماسىنا ئوبوتدور. خوصوصىلە عوصيانىن گندىشىندە اىرتىجەچى روحانىلرە قارشى كىسگىن حرىكت، باشقا روحانىلرى مسجىدە توپلاماق، موختىلىف صىنىف و طبقەلىرى واحىد مقصد اطرافىندا بىرلىشىدىرىپ، موطلقىت نومائىدەسى اولان نىراولدۇۋولە قارشى تشكىل ائىتمك، اونو شىھردن قوۋوب چىخارماق، بونلارنى ھامىسى، بىزجە، موعىن بىر تشكىلاتىن باشچىلىق ائىدىگى حادىئەلردىر.

مشھەد اھالىسى نىن قالدىردىغى چۆرك عوصيانىندا ايرانىن گۆركملى اىنقىلابچىلارىندان حئىدر خان عمى اوغلونون ياخىندان اىشتىراک ائىتمەسى، اورادا «اىجتىمايىون-عاميئون» (سوسىيال-دموكرات) تشكىلاتى ياراتماغا سعى گۆستىرمەسى(۵۰۹) او زامان مشھەدە سىياسى تشكىلاتىن وارلىغى فىكرىنى تصدىق ائىدن علامتلىرىن بىرىدور.

بوخارىدا شرح ائىلمىش بوتون حادىئەلر گۆستىرىر كى، ۱۹۰۳ - ۱۸۹۷-جو اىللر امىن اولسولطانىن باش ناظىرلىگى دۆۋرو اۆلكەدە اىجتىماي، صىنىفى ضىدىتلىرىن، ايران اوزرىندە اىمپىريالىست ضىدىتلىرىن شىددەتلىدىگى، ايرانىن ھىر جھەتدن آغىر وضعىتە محكوم ائىلدىگى، يارىم موستىملىكە حالىنا دوشدوبو دۆۋر اولموشدور. اۆلكە نىن و اھالى نىن احتىاجلارنى اۆدە بىلمەين، ھىچ بىر اىجتىماعى، اىقتىسادى اىصلاحاتا لايىق و قادىر اولما بىلمەين كۆھنە قورولوش و اونون موطلقىتى اۆلكە نىن اىنكىشافى و اىستىقلالى قارشىسىندا بۆيۈك مانعەبە چئورلەر، اۆلكە نىن اىجتىماعى حياتىندا اساسلى دگىشكىلىك آپارىلماسى، كۆھنە قورولوشو داغىدىپ، يىنى موترقى بىر قورولوش يارادىلماسى ضرورتىنى مئىدانا چىخارمىشىدور.

كۆھنەلىگىن چىركىنلىكلرىنى، يارامازلىغىنى قىسمن تىظاھور ائىدىرىن خارىجى بورچلار، يىنى گۆمروك سىياسىتى، آجلىقلار، باھالىقلار، امانسىز اىستىھمار، غارت، طولم و س. خالق كوتلەلىرىنى جانا گتىرەرك، مىلى بورژوازيانى، اونا منسوب اولان طبقەلىرى، موترقى روحانىلرى، وطنپىرور عونصورلرى و بوخسول زحمتكش كوتلەلىرى موپارىزەبە يۇنلتمىشىدور. بو دۆۋرە يارانمىش، فعالىت گۆستىرمىش سىياسى، گىزلى قروپلار باش وئران آجىناچاقلى حادىئەلرىن موقصىرى كىملر اولدوغونور، اونون سىبىنى موختىلىف واسىطەلرە آچىپ گۆستىرىر، كۆھنە قورولوشون، موطلقىتىن اصىل ماھىتىنى سادە كوتلەلرە، روحانىلرىن آردىنجا گندىن عاوام و دىندار كوتلەلرە بئله چاتدىرىر، اونلارنى اوياتماغا، اىجتىماعى، سىياسى موپارىزەبە جلب ائىتمگە چالىشىردىلار. بوتون بو حادىئەلر موطلقىتىن ۱۹۰۳-جو اىل سئىنتىبار آيىندا امىن اولسولطانى باش ناظىرلىكدن كىنار ائىتمكە نىئىجەلندى.

سۆز بوخودور كى، امىن اولسولطانىن حاكىمىتدن كىنار ائىلمەسى موطلقىتىن نۆۋىتى مانئورى اىدى. اونون اوز ائىلمەسى كۆھنلىكە يىنلىك آراسىندا ھىچ بىر دىيشىكىلىك ياراتمادى، لاكىن موپارىز كوتلەلر باشلانماقدا اولان اىنقىلابى حرىكاتىن حاضىرلانماسىنا، اونو اۆلكە نىن و خالقىن خىرىنە داوام ائىدىرىلمەسىنە اىستىقامت وئىرمك اوچون داھا جىدى و گنىش تىبىرلرە ال آتماق قىناعىتە گلدېلر.

ایکینجی فصولین ایضاحاتی

- ۳۳۲- دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۱۷۷.
- ۳۳۳- آ. مستوفی. قاجار دؤورونون تاریخی، ۲ جیلد، ص. ۳۷.
- ۳۳۴- ابراهیم ریاحی، تحقیق در تاریخ قند سازی ایران، تهران، ۱۹۵۷، ص. ۱۲۰.
- ۳۳۵- آ. مستوفی. قاجار دؤورونون تاریخی، ۲ جیلد، ص. ۳۷.
- ۳۳۶- «بیطرف» اؤلکه دئدیگده ایرانین موستملیکه و یا آسیلی اؤلکه حالینا سالماقدا ایمکانی و ایشتیراکی اولمایان اؤلکه لر نظرده توتولور.
- ۳۳۷- کسروی تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۲۴.
- ۳۳۸- باخ: دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۲۰۷.
- ۳۳۹- مئلکوم خان عؤمرونون آخیرینادکه (۱۹۰۸) بو وظیفه ده قالمیشدی.
- ۳۴۰- حسین امید، تاریخ فرهنگ آذربایجان، جلد اول، تبریز، ۱۳۳۲، ص. ۴۷.
- (بوندان سونرا: حوسئین اومید. آذربایجایین ماعاریفی تاریخی).
- ۳۴۱- یئنه اوراداد، ص. ۴۸.
- ۳۴۲- دولت آبادی تاریخ معاصر، ۱ جیلد. ص. ۱۸۸.
- ۳۴۳- یئنه اوراداد، ص. ۱۹۱.
- ۳۴۴- یئنه اوراداد، ص. ۱۹۲.
- ۳۴۵- یئنه اوراداد، ص. ۱۹۸.
- ۳۴۶- یئنه اوراداد، ص. ۲۲۲.
- ۳۴۷- یئنه اوراداد.
- ۳۴۸- محمد فروغی ۱۹۴۱- جی ایلده ایرانین باش ناظیری اولوشدور.
- ۳۴۹- دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۲۲۲.
- ۳۵۰- م. صدر هاشمی. ایران مطبوعاتی تاریخی، ۲ جیلد، ایصفاهان، ۱۳۲۸، ص. ۲۴۵.
- 351- E. İlin.Persia nakanune konstitutsiiÇ MoskvaÇ 1908. səh. 16
- ۳۵۲- روزنامه پرورش، نمره ۲۰، قاهره، ۵ نویابر، ۱۹۰۰، ص. ۷.
- ۳۵۳- روزنامه ثریا، نمره ۳۶، تهران، ۲۶ محرم ۱۳۲۲ قمری
- ۳۵۴- روزنامه ثریا، شماره ۳۶، تهران، ۱۶ محرم ۱۳۲۳
- ۳۵۵- یئنه اوراداد.
- ۳۵۶- دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۲۲۱.
- ۳۵۷- باخ: م. ملکزاده. تاریخ انقلاب، ۱ جیلد، ص. ۲۲.
- ۳۵۸- دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۲۱۶.

- ۳۵۹- باخ: حبیب الاله مختاری، ایرانین اویانماسی تاریخی، ص. ۲۶،
- ۳۶۰- م. ملکزاده. تاریخ انقلاب، ۱ جیلد، ص. ۲۵۱.
- ۳۶۱- یئنه اورادا.
- ۳۶۲- یئنه اورادا.
- 363- Z. Z. Abdullaef. Promışlennost i zarojdenie raboçevo klassa İrana. Baku. 1963. səh. 37-38
- ۳۶۴- روزنامه کمال، شماره ۱۸، تبریز، ۱۷ نوایبر ۱۹۰۰ و تاریخچه سی ساله بانگ ملی، ایران، ۱۲۰۷-۱۳۳۷، تهران ص. ۵۳
- ۳۶۵- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۵ اییول ۱۸۹۹- جو ایل، № ۲۹.
- ۳۶۶- ز.ز. عبدالاینف گؤستریلن اثری، ص. ۳۸.
- ۳۶۷- «حبل المتین» قزئی، ۵ ایول ۱۸۹۹- جو ایل، № ۲۳.
- ۳۶۸- یئنه اورادا، № ۲۹.
- ۳۶۹- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۵ اییون ۱۸۹۹- جو ایل، № ۱۷.
- ۳۷۰- م. ملکزاده، تاریخ انقلاب، ۱ جیلد، ص. ۲۵۰.
- ۳۷۱- ائی. براون. ایران مطبوعاتی تاریخی، ص. ۲۱.
- ۳۷۲- مهدی ملک زاده، زندگانی ملک المتکلمین، تهران، ص. ۵۲
- (بوندان سونرا: م. ملکزاده. ملیک اولوتکلیمینین ترجمهیی- حالی).
- ۳۷۳- مجله "دنیا" ارگان تئوریک و سیاسی کمیته مرکزی حزب توده ایران، سال سوم، شماره ۲، ص. ۱۰۷
- ۳۷۴- باخ: م. ملکزاده. تاریخ انقلاب، ۱ جیلد، ص. ۲۰۰.
- ۳۷۵- م. ملکزاده، ملیک اولوتکلیمینین ترجمهیی- حالی، ص. ۷۳.
- ۳۷۶- رضا صفی نیا، استقلال گمرکی ایران، تهران، ۱۳۰۷، ص. ۸۵.
- ۳۷۷- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۷ مای ۱۹۰۰- جی ایل، № ۲۴.
- ۳۷۸- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۱۴ مای ۱۹۰۰- جی ایل، № ۲۵.
- ۳۷۹- یئنه اورادا، ۲۵ اییون ۱۹۰۰- جی ایل، № ۳۱.
- ۳۸۰- یئنه اورادا، ۳۰ اییول ۱۹۰۰- جی ایل، № ۳۶.
- ۳۸۱- یئنه اورادا، ۹ اییول ۱۹۰۰- جی ایل، № ۳۳.
- ۳۸۲- یئنه اورادا، ۲۳ اییول ۱۹۰۰- جی ایل، № ۳۵.
- ۳۸۳- روزنامه پرورش، شماره ۱۱، قاهره، ۲۰ اوت ۱۹۰۰
- ۳۸۴- روزنامه پرورش، شماره ۱۲، قاهره، ۲۷ اوت ۱۹۰۰
- ۳۸۵- یئنه اورادا، ۹ سئنتیابر ۱۹۰۰- جی ایل، № ۱۴.
- ۳۸۶- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۱۳ آوقوست ۱۹۰۰- جی ایل، № ۳۸.

- ۳۸۷- رضا صفى نيا، استقلال گمركى ايران، ۱۳۰۷، ص. ۱۷۹
- ۳۸۸- يئنه اوراداد، ص. ۱۷۵.
- ۳۸۹- «حبل المتين» قزئتي، ۲ مارت ۱۹۰۳- جو ايل، نو. ۲۰
- ۳۹۰- «حبل المتين» قزئتي، كلكتته، ۲۸ سننتيابر ۱۹۰۳- جو ايل، № ۴.
- ۳۹۱ امين اولسولطان حۆكومتى ايرانين پئنتئربورقدا اولان سفيري ميرزه رضا خان پرنس ارفع واسيطه سيله چار
- حۆكومتيندن ۱۹۰۰- جو ايلده ۲۲ ياريم، ۱۹۰۱- جى ايلده ايسه ۱۰ mln. قيزيل مانات بورج آليشدي.
- باخ: گنج شايگان و يا تاريخ اقتصادى ايران، برلين، ۱۳۳۵ قمرى، ص. ۱۵۳
- ۳۹۲- م. ملكزاده. تاريخ انقلاب، ۱ جيلد، ص. ۱۶۱.
- ۳۹۳- دولت آبادى. تاريخ معاصر، ۱ جيلد، ص. ۲۸۹.
- ۳۹۴- م. ملكزاده. تاريخ انقلاب، ۱ جيلد، ص. ۱۵۵.
- ۳۹۵- دولت آبادى. تاريخ معاصر، ۱ جيلد، ص. ۲۸۹.
- ۳۹۶- يئنه اوراداد، ص. ۲۲۱.
- ۳۹۷- يئنه اوراداد، ص. ۲۸۹.
- ۳۹۸- يئنه اوراداد، ص. ۲۶۶.
- ۳۹۹- «حبل المتين» قزئتينين ۱۹۰۰- جى ايلده نشر اولونان ۱، ۲، ۳۷، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۵- جى نؤمره لرينه باخ.
- ۴۰۰- كسروي. تاريخ مشروطه، ۴ چاپي، ص. ۲۵.
- ۴۰۱- روزنامه ايران، شماره ۹۹۰، تهران، ۱۰ ذيقعه ۱۳۱۸
- ۴۰۲- ائ. براون. ايرانين مطبوعات تاريخي، ص. ۳۱.
- ۴۰۳- م. صدر هاشمى. ايرانين مطبوعات تاريخي، ۴ جيلد، ص. ۱۷۷.
- ۴۰۴- يئنه اوراداد، ص. ۵۹.
- ۴۰۵- يئنه اوراداد.
- ۴۰۶- ناظيم اولايسلام كئرماني. گؤستزىلن اثرى، ۲ چاپي، ص. ۳۹۵.
- ۴۰۷- كسروي. تاريخ مشروطه، ۴ چاپي، ص. ۲۶.
- ۴۰۸- م. ملكزاده. تاريخ انقلاب، ۲ جيلد، ص. ۱۵۹.
- ۴۰۹- موقر السلطنه شاهين ياخين قوللوقچوسو و كوركني ايدى.
- ۴۱۰- م. ملكزاده. تاريخ انقلاب، ۲ جيلد، ص. ۱۶۰.
- ۴۱۱- دولت آبادى. تاريخ معاصر، ۱ جيلد، ص. ۲۹۰.
- ۴۱۲- سيد حسن مؤيد الاسلام كلكتته شهرينده چاپ ائديلن «حبل المتين» قزئتينين رئاكتورو سيد جلال الدين مؤيد الاسلامين قارداشي ايدى.

- ۴۱۳- موثرالملک تئهراندا یاشایان قافقاز آذربایجانلیلاریندان ایدی.
- ۴۱۴- ناظم اولایسلام. گۆستریلن اثری، ۲ چاپی، ص. ۳۹۵.
- ۴۱۵- سنید احمد کسروی انجمن حاقیندا پولیس مامورونا معلومات وئرن مودیر موعاوینی آدینی محمدامین قنید ائتمیشدیر. بیزجه میرزه میا دؤلت آبادین یازدیغی خانبابا خان دوزگوندور.
- ۴۱۶- دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۲۹۰.
- ۴۱۷- کسروی. تاریخ مشروطه، ص. ۲۶.
- ۴۱۸- دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۲۹۱.
- ۴۱۹- ائدوارد براون. ایران اینقیلابی، ص. ۹۹.
- ۴۲۰- ائ. براون. ایران اینقیلابی، ص. ۹۹.
- ۴۲۱- دولت آبادی. تاریخ معاصر، ۱ جیلد، ص. ۲۹۰.
- ۴۲۲- کسروی. مشروطه تاریخی، ۴ چاپی، ص. ۲۸.
- ۴۲۳- ناظم اولایسلام. گۆستریلن اثری، ۲ چاپی، ص. ۳۹۷.
- ۴۲۴- یئنه اوراداد.
- ۴۲۵- م. ملکزاده. تاریخ انقلاب، ۱ جیلد، ص. ۱۶۳.
- ۴۲۶- یئنه اوراداد، ص. ۱۵۹.
- ۴۲۷- یئنه اوراداد، ص. ۱۶۱.
- ۴۲۸- یئنه اوراداد، ص. ۱۶۰.
- ۴۲۹- کریم طاهرزاده، قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، ۱۳۳۴، تهران، ص. ۸۴ (بوندان سونرا: ک. طاهرزاده. آذربایجان عوصیانی).
- ۴۳۰- زئینب و اونون موباریز قادین دسته سینین فعالیتی یوخسول کوتله لرین درین حؤرمتینی قازانمیشدیر. اؤزونون قورخمازلیغی و اینسانپرورلیگی ایله شؤهرت قازانمیش زئینب اهالی طرفیندن «دهباشی زئینب» (اون باشی زئینب) سونرالار ایسه «زئینب پاشا» آدلاناراق شهر اهالیسی آراسیندا اونا ماهنیلار بئله قوشوب اوخویورموشلار. زئینب پاشانین آدی ایران آذربایجانیندا، خصوصیله تبریز شهرینده هله ایندی ده اونودولمامیشدیر. زئینب آدی موباریز و قورخماز قادینلارین سیمولو کیمی ایشله دیلیر. هر هانسی بیر قورخماز و باجاریقلی قادین حاقیندا دانیشدیقدی «زئینب پاشا کیمی قادیندیر» - دئییه تعریفلیرلر.
- ۴۳۱- «آذربایجان» ژورنالی، نمره ۷، ایول ۱۹۶۴
- ۴۳۲- ک. طاهرزاده. آذربایجان عوصیانی، ص. ۸۴-۸۵.
- ۴۳۲- کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۴۲.
- ۴۳۳- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۱ اوکتیابر ۱۸۹۸- جی ایل،
- ۴۳۴- ک. طاهرزاده. آذربایجان عوصیانی، ص. ۸۴.
- ۴۳۵- م. ملکزاده. تاریخ انقلاب، ۱ جیلد، ص. ۲۵۳.
- ۴۳۶- یئنه اوراداد،

- ۴۳۷- ولیعهد محمدعلی میرزہ نی نظرده توتوشدور.
- ۴۳۸- کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۵۲.
- ۴۳۹- میرزہ حسن روشدیہ تبریزده و بوتون ایراندا یئنی اوصول ایله تاسیس ائدیلمیش ایلك مکتببن بانیسیدیر. تبریزده اونون مکتبی ایرتیجاعچی روحانیلرین فیتنه کارلیغی ایله داغیدیلدیقدان سونرا میرزہ حسن یرئوانا گئتمیش، نئجه ایلدن سونرا یئنه تبریزه قاییداراق، روشدیہ مکتببنی برپا ائتمیشدیر. سونرالار امن اولدؤله نین دعوتیله تئهرانا کؤچوش و اورادا دا روشدیہ مکتببنی تاسیس ائتمیشدیر.
- ۱۴۳۹- میرزہ حوسئن خان کمال تبریزده کمال آدلی مکتببن بانیسوی و مودیری ایدی. اونون دا مکتبی داغیدیلیر. کمال باکییا گلهرک موعلیملیک ائدیر، سونرالار ایسه میصیره کؤچور.
- ۴۴۰- میرزہ ایبراهیم شمساوری ده تبریزده شمساوری آدلی مکتب آچیشدی. مکتب روحانیلر طرفیندن داغیدیلدیقدان سونرا او، باکییا و اورادان ماهاج- قالایا گئتمیش و ۱۹۰۲- جی ایله اورادا یاشایان ایرانلیلار اوچون یئنی مکتب تاسیس ائتمیشدیر.
- ۴۴۱- ک. طاهرزاده. آذربایجان عوصیانی، ص. ۲۷.
- ۴۴۲- حوسئن اومید. آذربایجانین ماعاریفی تاریخی، ۲ جیلد، ص. ۴۰.
- ۴۴۳- سید حسن تقی زاده (هیجری قمری ۱۲۹۵) ۱۸۷۷- جی ایله تبریزده روحانی عایله سینده آنادان اولوش، گنج یاشلاریندا دموکراتیک حرکاتا قوشولوش، مشروطه اینقیلابیندا ایشتیراک ائتمیشدیر. لاکین سونرالار ایرتیجاعچی سیاسی خادیملرله همکارلیق ائتمیش، سناتین نوماینده سی و نهایت اونون ریسیلیگی وظیفه سینا ده داشیمیشدیر.
- ۴۴۴- کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۵۱.
- ۴۴۵- مهدی مجتهدی، تاریخ زندگانی تقی زاده، ۱۳۲۲، تهران، ص. ۱۰.
- ۴۴۶- ائی. براون. ایرانین مطبوعاتی تاریخی، ص. ۷۵.
- ۴۴۷- حوسئن اومید. آذربایجانین ماعاریفی تاریخی، ۲ جیلد، ص. ۱۸.
- ۴۴۸- روزنامه "احتیاج" نمره ۵، تبریز، ۱۳ صفر ۱۴۱۶
- ۴۴۹- حوسئن اومید. آذربایجانین ماعاریفی تاریخی، ۲ جیلد، ص. ۱۸.
- ۴۵۰- روزنامه "احتیاج" نمره ۵، تبریز، ۱۳ صفر ۱۳۱۶
- ۴۵۱- م. صدرهاشمی. ایرانین مطبوعات تاریخی، ۱ جیلد، ص. ۵۵.
- ۴۵۲- یئنه اورادا، ص. ۲۲۲.
- ۴۵۳- حوسئن اومید. آذربایجانین ماعاریفی تاریخی، ۱ جیلد، ص. ۵۲.
- ۴۵۴- یئنه اورادا.
- ۴۵۵- روزنامه "ثریا" نمره ۳۴، قاهره، ۲۲ صفر ۱۳۱۷
- ۴۵۶- حوسئن اومید. آذربایجانین ماعاریفی تاریخی، ۱ جیلد، ص. ۸۶.
- ۴۵۷- یئنه اورادا، ص. ۸۷.
- ۴۵۸- رننه قروسه. آسیانین اویانماسی، اینگیلتره ایمپریالیزمی و خالقلارین قیامی، باکی، ۱۹۲۸، ص. ۷۷.
- ۴۵۹- حوسئن اومید. آذربایجانین ماعاریفی تاریخی، ۲ جیلد، ص. ۶۸.

- ۴۶۰- ائی. براون. ایرانین مطبوعات تاریخی، ص. ۱۳۰.
- ۴۶۱- کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۵۱
- ۴۶۲- یئنه اوراداد.
- ۴۶۳- فرانسیزجا یاخشی بیلدیگیندن اونا موسیؤ لقی وئریلمیشدی.
- ۴۶۴- ک. طاهیرزاده. آذربایجان عوصیانی، ص. ۴۵۲.
- ۴۶۵- کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۵۱.
- ۴۶۶- یئنه اوراداد.
- ۴۶۷- باخ: ک. طاهیرزاده، آذربایجان عوصیانی، ص. ۴۲۸.
- ۴۶۸- آذربایجان کومونیست پارتیاسینین تاریخی، بیرینجی حیصه باکی، ۱۹۵۸، ص. ۵۱.
- ۴۶۹- م. ملکزاده. تاریخ انقلاب، ۱ جیلده، ص. ۲۵۳.
- ۴۷۰- باخ: کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۵۲،
- ۴۷۱- ک. طاهیرزاده. آذربایجان عوصیانی، ص. ۴۸.
- ۴۷۲- کسروی، تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۵۲.
- ۴۷۳- کسروی، تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۱۵۲.
- ۴۷۴- «حبل المتین». کلکته، ۲۸ سننتیابر، ۱۹۰۳، № ۴.
- ۴۷۵- آذربایجان کومونیست پارتیاسینین تاریخی، ۱ حیصه، باکی، ۱۹۵۸، ص. ۴۵.
- 476- Leninski Sbornik, t. 8. M.L. 1928 səh. 136
- ۴۷۷- آذربایجان کاومونیست پارتیاسینین تاریخی، ۱ حیصه، باکی، ۱۹۵۸، ص. ۴۶.
- 478- Leninski Sbornik, t. 8. səh. 195
- ۴۷۹- یئنه اوراداد.
- ۴۸۰- یئنه اوراداد، ص. ۱۴۵.
- ۴۸۱- یئنه اوراداد، ص. ۱۵۴.
- 482- Leninski Sbornik, t. 8. səh. 154
- ۴۸۳- یئنه اوراداد.
- ۴۸۴- یئنه اوراداد، ص. ۱۶۲؛ و ۱. لئنین. اثرلری، ۳۴- جو جیلده، باکی، آژرنشر، ص. ۶۰.
- ۴۸۵- آذربایجان KP. یانیندا پارتییا تاریخی اینستیتوتو، Sov-IKP. MK. یانیندا MLI فیلیالی، اثرلری، № ۲۳، باکی، ۱۹۵۹، ص. ۱۱۷.
- ۴۸۶- باخ: کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۲۹.
- ۴۸۷- محمد علی جمال زاده، گنج شایگان و یا تاریخ اقتصادی ایران، برلین، ۱۳۳۵، ص. ۱۵۳

- ۴۸۸- ثقفی اعزاز، رقابت اتابک و حکیم باشی، مجله خواندنیها، شماره ۱۱، تهران، ۱۹۴۰، ص. ۲۸
- ۴۸۹- یئنه اورادا، ص. ۲۸.
- ۴۹۰- یئنه اورادا.
- ۴۹۱- حکیم اولولک اینگیلیسره خیدمت گؤستن فراماسونلارا منسوب ایدی.
- ۴۹۲- مجله "خواندنیها"، شماره ۱۱، تهران ۱۹۴۰، ص. ۲۸
- ۴۹۳- ایام مالی آدی ایله هیندیستان شیعه لریندن توپلانان، هیندیستانین بؤیوک وارلیلاریندان بیری نین وقف ائتدیگی املاکین گلریندن عبارت اولان بؤیوک مبلغ اوزون ایللردن بری شیعه روحانیلری باشچیسینین ایتیارینا وئرلمیش و اونون واسیطه سیله هر ایل دینی مکتب طلبه لرینین و یوخسول موسلمانلارین آراسیندا بؤلونردی. ۱۸۶۵- جی ایله دک بو پول شیعه لرین بؤیوک موجتهیدی شئیخ انصاری واسیطه سیله خرج اولونوردو. شئیخ وفات ائتدیکن سونرا، روحانیلردن بیر نئجه نفر شئیخین ایشینی داوام ائتدیریدیلر. لاکین ۱۹- جو عصرین آخیرلاریندا همین پولون بؤلوشدورولسه ایله اینگیلیسلرین باغداددا اولان کونسولخاناسی مشغول اولوردو.
- ۴۹۴- م. محمود. علاقه لر تاریخی، ۷ جیلد، ص. ۲۱۴۰.
- ۴۹۵- کسروی. تاریخ مشروطه، ۴ چاپی، ص. ۳۲.
- ۴۹۶- یئنه اورادا. ۱
- ۴۹۷- ایسلام قانونلارینا گؤره، هر بیر وارلی موسلمانین ایلیک قازانجین موعین میقداری زکات آدی ایله یوخسول موسلمانلارا پایلاماق اوچون موجتهیدلرین ایتیارینا وئرینن مادی وسایطدیر. بوندان باشقا شیعه لر ایام مالی و س. آدی ایله ده وسایط توپلاییدیلر.
- ۴۹۸- موجتهیدلر طرفیندن وئرینن حؤکمه دئییلر.
- ۴۹۹- رضا صفی نیا، استقلال گمرکی ایران، تهران، ۱۳۰۷، ص. ۱۷۹. ۱۸۵
- ۵۰۰- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۶ اییول ۱۹۰۳- جو ایل، № ۳۴
- ۵۰۱- یئنه اورادا بوندان سونرا: س. جاوید. آزادلیغین ایکی قهرمانی. ۱۶۴- ۹
- ۵۰۲- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۶ اییول ۱۹۰۳- جو ایل، نو. ۳۴.
- ۵۰۳- یئنه اورادا.
- ۵۰۴- یئنه اورادا.
- ۵۰۵- یئنه اورادا.
- ۵۰۶- یئنه اورادا.
- ۵۰۷- یئنه اورادا.
- ۵۰۸- «حبل المتین» قزئی، کلکته، ۶ اییول ۱۹۰۳- جی ایل، № ۳۴.
- ۵۰۹- دکتر س. جاوید، دو قهرمان آزادی، تهران، ۱۳۴۲، ص. ۲۵

كىتابين ايچينده كىلر (ايكىنجى بۆلوم)

ايكىنجى فصيل

موظلقىته و ايمپرياليزمه قارشى موباريزه نين گننىشلمه سينده گىزلى و سياسى
جمعيتلرين رولو (۱۸۹۷-۱۹۰۳-جو ايللر)

«ماعاريف انجومي» نين يارانماسى..... ۲

داخىلى ايستحصالين اينكىشافي اوغروندا موباريزه ده ايصفاھاندا سياسى و گىزلى جمعيتين يارانماسى و اونون
رولو..... ۵

تتھراندا يارانميش سياسى، گىزلى جمعيتين اولكەنين ياريم موستملكهيه چنوريلمه سينه قارشى موباريزه ده رولو
(۱۹۰۰-۱۹۰۱-جى ايللر) ۹

ايجتىماعى ضيدديتلرين كسگينلشدىگى دؤورده تېرىزده يارانميش سياسى جمعيتلر و اونلارين رولو

(۱۸۹۷-۱۹۰۳-جو ايللر)..... ۱۳

كاشانلار قروپو و امين اولسلطانين حاكيميتدن كنار انديلمه سى (۱۹۰۲-۱۹۰۳-جو ايللر)..... ۱۹

ايكىنجى فصيلين ايضاحاتى – قايناقلار و منابع..... ۲۳